

Het grafelijk hof van Leiden in de Middeleeuwen

De beweegredenen van de graaf van Holland om zich op deze plek te vestigen

Marieke Buitelaar

Afbeelding omslag: eigen collectie

Het grafelijk hof van Leiden in de Middeleeuwen

De beweegredenen van de graaf van Holland om zich op deze plek te vestigen

Marieke Buitelaar, s0905828

Bachelorscriptie, ARCH 1043WY

Drs. E.J. Bult

Archeologie van Noordwest-Europa

Universiteit Leiden, Faculteit der Archeologie

Leiden, 01-05-2013, versie 1.0

Marieke Buitelaar
Paviusstraat 162, Leiden
m.a.buitelaar@umail.leidenuniv.nl
0648024068/071-8895672

Inhoudsopgave

1. Inleiding.....	8
2. De graaf en zijn hof.....	12
2.1 De graven van Holland.....	12
2.2 Het hofstelsel.....	13
2.3 Oorkonden van de graaf.....	14
3. Het grafelijk hof van Leiden.....	16
3.1 Ligging en grootte van het grafelijk hof.....	16
3.2 De grafelijke kapel.....	18
3.3 Het Gravensteen.....	19
3.4 Boomgaard en hoeven.....	19
3.5 Het toernooiveld.....	20
4. De ondergrond van Leiden.....	21
4.1 Ontstaan van het Hollandse landschap.....	21
4.2 Het landschap in het mondingsgebied van de Oude Rijn.....	22
4.3 Vegetatie in Holland.....	23
4.4 De zandige opduiking ten zuiden van de Oude Rijn.....	24
5. De vroegste bewoning van Leiden.....	26
5.1 De Merovingische en Karolingische perioden.....	26
5.2 De geschiedenis van de naam Leiden.....	28
5.3 Het ontstaan van de nederzetting Leiden.....	29
5.4 De datering van het grafelijk hof.....	31
6. Ontginningen rondom Leiden.....	35
6.1 De Grote Ontginning.....	35
6.2 Blokverkaveling en strokenverkaveling.....	35
6.3 De coördinatie van de ontginningen.....	36
6.4 Eigendommen van de graaf rondom Leiden.....	37
6.5 De ontginning Leiden.....	38
7. De Burcht van Leiden.....	43
7.1 Het ontstaan van de Burcht.....	43
7.2 De toegang en voorburcht.....	45
7.3 Twistpunt van de graaf van Holland en de bisschop van Utrecht.....	46
7.4 De burggraaf.....	46
8. Conclusie.....	48
Samenvatting.....	50
Bibliografie.....	51
Lijst van bezochte sites:.....	54
Lijst van figuren.....	55
Bijlage 1.....	56

1. INLEIDING

Leiden is een gemeente in de provincie Zuid-Holland die ongeveer 120.000 inwoners telt. Daarmee is het de vijfde grootste gemeente in Zuid-Holland en de tweeëntwintigste in Nederland. Leiden staat ook wel bekend als sleutelstad, wat duidt op het wapen van de stad, waarop twee sleutels te zien zijn. Deze sleutels verwijzen naar de sleutels van de hemel die Petrus van Jezus zou hebben ontvangen. Dit is in overeenstemming met het feit dat Sint Pieter de schutspatroon van de stad is.

Figuur 1: ligging van Leiden en de vlag met het stadswapen

(<http://nl.wikipedia.org/wiki/Leiden>).

Ook is de stad bekend om de universiteit van Leiden, de oudste in Nederland, de rijke geschiedenis en de oude binnenstad. Hoewel over de geschiedenis van Leiden al veel bekend is (Van Maanen en Marsilje 2002), weet men over de vroegste periode nog vrijwel niets. Ook al is er genoeg onderzoek naar gedaan op archeologisch, historisch en bouwhistorisch gebied, toch blijven de aanwijzingen over het vroegste begin van de nederzetting spaarzaam en vaak ook controversieel. Pas vanaf het jaar 1200 wordt wat meer duidelijk over de nederzetting die Leiden toen was en haar bewoners. In die tijd is Leiden nog slechts een dijkdorp op de zuidelijke oever van de Rijn. Het zal nog geen duizend inwoners hebben gehad (Den Hartog *et al.* 2011, 13). Onder de inwoners was er echter wel één met een hoge status, namelijk de graaf van Holland. Rond het jaar 1200 bevond zich in Leiden een grafelijk hof, waar de graaf van Holland – de voornaamste machthebber in dit gebied – zich van tijd tot tijd ophield. Een deel hiervan bestaat nog steeds, hoewel in een andere strekking dan oorspronkelijk. Het Gravensteen, dat deel uitmaakte van het grafelijk grondgebied, is één van de oudste gebouwen in Leiden en maakt tegenwoordig deel uit van het Gravensteencomplex. De huidige Pieterskerk, vlak naast het Gravensteen, staat op dezelfde plaats als de vroegst bekende grafelijke kapel. Over de stichtingsdatum van het grafelijk hof in Leiden bestaat nog veel twijfel. De enige zekerheid is dat er rond het jaar 1200 een huis, een kapel en een toren stonden die grafelijk eigendom waren.

Niet alleen in Leiden had de graaf een residentie laten bouwen, ook in Noordwijk, Den Haag, 's-Gravenzande, Heemskerk, Haarlem, Rijnsburg, Vlaardingen, Delft, Maasland, Pijnacker, Rodenrijs, Dordrecht en Valkenburg had de graaf hoven. Dit had te maken met zijn levensstijl, welke inhield dat hij niet permanent op één locatie woonde, maar rondreisde met zijn gevolg (De Nijs en Beukers 2002, 71). Leiden is bijzonder omdat de nederzetting door graaf Floris II (1091-1121) werd uitgeroepen tot hoofdstad van het baljuwschap Rijnland, een organisatorisch en juridisch gebied in Zuid-Holland (Weterings en Van der Vlist 1996, 21). Het strekte zich uit van Haarlem in het noorden en bevatte in ten zuiden van Den Haag een deel van Maasland. De oostelijke grens lag bij Zwammerdam en het strekte zich in het westen uit tot aan de kust (TeBrake 1985, 55). In 1226 werd ook het hoogheemraadschap van Rijnland gesticht, een waterstaatkundig gebied. Dit omvatte grotendeels hetzelfde gebied als het baljuwschap, maar liep in het zuiden niet verder door dan Den Haag en was in het noorden uitgebreid met een deel van Kennemerland (TeBrake 1985, 57). Tegenwoordig bevat Rijnland vijftien gemeenten, met Noordwijk en Katwijk als meest westelijke gemeenten. Nieuwkoop was de meest oostelijk gelegen gemeente. De vraag is echter waarom de graaf een grafelijk hof op de plaats van de latere Leiden liet bouwen. Wat was er bijzonder aan deze plek dat hij zich daar – in elk geval een deel van het jaar – wilde vestigen? De hoofdvraag is daarom als volgt:

- Waarom besloot de Graaf van Holland om zijn hof op deze specifieke plek te laten bouwen?

Het grafelijk hof in Leiden heeft zeker een stimulerende rol gespeeld in het ontstaan en de groei van Leiden en is daarmee een deel van de vroegste geschiedenis van de stad. Dat over deze periode en dit onderwerp zo weinig bekend is, is jammer, vooral voor een stad die bekend staat om haar geschiedenis en oude gebouwen. De stadsarcheologe en de medewerkers van het Archeologisch Centrum van Leiden hopen ook op meer informatie over het ontstaan van Leiden en hebben drie hypothesen opgesteld die een antwoord op bovenstaande vraag zouden kunnen zijn en die als basis voor dit onderzoek gebruikt zullen worden.

De eerste van deze drie hypothesen stelt de mogelijkheid dat er vóór de bouw van het grafelijk hof al een eigendom van de graaf was op die plaats. Dit zou bijvoorbeeld een boerderij geweest kunnen zijn, of een ander soort gebouw dat in het bezit was

van de graaf voordat hij daar zijn hof liet bouwen. De tweede hypothese is dat men het grafelijk hof in een leeg gebied stichtte, zonder dat daar al bewoning was. In dit geval zou de graaf te maken moeten hebben gehad met de ontginningen die in de omgeving werden uitgevoerd. In de laatste hypothese heeft men gesteld dat er wellicht al een voorganger van het grafelijk hof was in de stad. Dit zou dan eventueel de burcht geweest kunnen zijn. Om deze theorieën te onderzoeken, is het nodig om verschillende soorten aanwijzingen te onderzoeken.

Wat nodig is voor het onderbouwen of verwerpen van één of meer van deze hypothesen is inzage in de (exacte) ouderdom van de grafelijke hof, inzage in de ligging van grafelijk bezit in en rondom Leiden, inzage in de ouderdom van oude middeleeuwse bewoning en de daarbij behorende ontginningen in en rondom Leiden, inzage in de bezitsgeschiedenis en de ouderdom van de Burcht van Leiden. Vanzelfsprekend dient ook de landschappelijke situatie ten tijde van de aanvang van de middeleeuwse bewoning in en rondom Leiden mede in ogenschouw te worden genomen.

Om deze gegevens te verkrijgen en de drie hypothesen te toetsen, wordt in deze scriptie de volgende werkwijze gevolgd. In hoofdstuk 2 zal een uiteenzetting worden gegeven over wat we ons moeten voorstellen van een grafelijke hof en de werking van de grafelijke hofhouding. Dit inzicht is nodig om een beeld te krijgen wat we mogen verwachten aan te treffen bij de grafelijke residentie. In hoofdstuk 3 zal worden beschreven hoe het grafelijke hof in Leiden er uitzag en uit welke onderdelen het bestond. Vervolgens zal in hoofdstuk 4 de algemene landschappelijke situatie in en rondom Leiden worden behandeld om de context van de nederzetting te begrijpen en uiteindelijk te kunnen verklaren waarom de nederzetting en het grafelijk hof hier zijn ontstaan. Dit zal vooral gebeuren aan de hand van de geologische ondergrond, aangevuld met informatie over de begroeiing ten tijde van de aanvang van de middeleeuwse bewoning.

In hoofdstuk 5 zullen de vroegste gegevens omtrent de middeleeuwse bewoning worden geïnventariseerd. Er zal worden gezocht naar antwoorden op de vragen waar de vroegste bewoning ligt, welke vormen deze aanneemt, wat de relatie tot de ontginningen is en welke van de vroege bewoningssporen samenvallen met grafelijk bezit.

In hoofdstuk 6 zullen de ontginningen worden behandeld. Hoe is het middeleeuwse landschap ontgonnen? Van waaruit is men daarmee begonnen? En wanneer vonden

deze plaats? Dit zijn vragen die in dit hoofdstuk centraal zullen staan om te begrijpen of, en zo ja, welke rol het grafelijke domein in dit proces kan hebben gespeeld.

Een apart hoofdstuk, hoofdstuk 7, zal worden gewijd aan de burcht van Leiden. Wie was de bouwheer? Wanneer werd de burcht gebouwd? Waarom? Wanneer vonden belangrijke verbouwingen plaats? Welke veranderingen traden er in het eigendom van de burcht op?

In hoofdstuk 8 worden de drie hypothesen uiteindelijk vergeleken met de verzamelde gegevens. Welke hypothese(n) past het beste bij de beschikbare gegevens? Welke voldoen het minst aan de bekende feiten? En wat is daarmee de conclusie ten opzichte van de hoofdvraag op dit moment?

2. DE GRAAF EN ZIJN HOF

2.1 DE GRAVEN VAN HOLLAND

In de Middeleeuwen was het gebied dat tegenwoordig Nederland is, niet onafhankelijk, maar was het ingelijfd bij het toenmalige Oost-Frankische Rijk, waarvan de keizers heer en meester waren. Het keizerrijk omvatte een uitgestrekt gebied, waarin de keizer leenmannen aanstelde om in zijn plaats delen van het rijk te besturen. Hieronder vielen ook de graven van Holland. Hoewel zij oorspronkelijk slechts leenmannen waren, gingen zij zich langzamerhand steeds meer gedragen als primaire machthebber in hun gebied. Ze wisten grote delen land in hun eigendom te krijgen en namen oorspronkelijk koninklijke rechten over – door schenking of inbezitneming – waardoor ze steeds meer macht kregen. Onder deze rechten vielen onder andere de rechtspraak, de heervaart en de muntslag. De graaf had de rechtspraak al vroeg in handen, al werd het voornamelijk uitgevoerd door de schout of een andere vertegenwoordiger. Ook de heervaart was een koninklijk recht dat door de graven is overgenomen. Dit recht hield in dat de inwoners van het graafschap verplicht waren om de graaf te volgen als hij op krijgstoct ging. De muntslag werd al in de elfde eeuw door de graven uitgevoerd, zowel in Rijnsburg als in Leiden, tijdens de bestuursperioden van de graven Dirk IV (1039-1049) en Floris I (1049-1061). Ook het recht op de wildernis en het tolrecht werden door de graven overgenomen en door hen geëxploiteerd. Het recht op de wildernis hield in dat de koning recht had op alle goederen zonder eigenaar en alle stukken grond die niet in cultuur waren gebracht. Dit recht moet ook al vroeg in handen van de graven van Holland zijn gekomen, aangezien zij profiteerden van de grote ontginningen die vanaf de 10^e eeuw in het graafschap plaatsvonden. Het tolrecht moet ook al voor het jaar 1000 op de Rijn en Maas door de graven zijn uitgebuit (De Nijs en Beukers 2002, 71/72).

Het mag duidelijk zijn dat de graven van Holland beslist geen onbelangrijke lieden waren en voldoende macht hadden om als vorsten te regeren in het graafschap. Deze status blijkt nog eens extra uit de huwelijken die werden gesloten. Al in de 10^e eeuw werden huwelijken gesloten met dochters van graven en hertogen en zo nu en dan met een prinses (Van Maanen en Marsilje 2002, 11). Een van de graven van Holland, Willem II (1234-1256), schopte het zelfs tot Rooms-koning van het Heilige Roomse Rijk.

2.2 HET HOFSTELSEL

Vele stukken land die de adel in handen had weten te krijgen waren georganiseerd in een domein- of hofstelsel, een fenomeen dat was ontstaan in de Karolingische periode en tot in de Volle Middeleeuwen bleef bestaan. De hoeveelheid land die iemand bezat was een belangrijke indicator van macht en rijkdom. Dit land moest worden geëxploiteerd, wat een probleem was omdat er een schaarste was aan arbeidskrachten. Dit dwong grootgrondbezitters om boeren aan hun grond te binden. In ruil voor hun arbeidskrachten waren ze verzekerd van enige bescherming door de domeinheer (Van Bavel 2010, 80). De meest voorkomende vorm van een dergelijk hof was een tweeledig hof waarbij het land bestond uit twee delen. Het saalland (*terra dominicata*) werd vrijgehouden voor de domeinheer, en het hoevenland (*terra mansionaria*) was bestemd voor horige boeren. De juridische statussen van deze horigen liepen uiteen van onvrij tot halfvrij of vrij (Dijkstra 2011, 289). In Holland heeft dit hofstelsel echter nooit een grote plaats ingenomen. Eén van de redenen hiervoor is waarschijnlijk dat de grond in Holland niet aantrekkelijk en vruchtbaar genoeg was om boeren aan de grond te kunnen binden in een hof (zie hoofdstuk 3). Bovendien was een groot deel van Holland in de Karolingische tijd en ook daarna nog niet bewoond, wat genoeg mogelijkheden bood voor boeren om zich onafhankelijk op een bepaalde plek te vestigen (Van Bavel 2010, 80).

Dat het hofstelsel in Holland geen belangrijke plaats innam en dus niet veel voorkwam, wil niet zeggen dat er geen hoven waren. Het is bekend dat de graaf van Holland meerdere landgoederen had in het gebied, namelijk in Valkenburg/Katwijk, Rijnsburg, Leiden, Delft, Vlaardingen, Rodenrijs, Pijnacker, Dordrecht, Loosduinen, 's-Gravenzande en Den Haag (Dijkstra 2011, 291). Om deze goederen aan te duiden met het begrip grafelijk hof is eigenlijk incorrect, omdat met het hof iets ander werd bedoeld. De graaf had tot laat in de Middeleeuwen geen vaste residentie, maar reisde rond in zijn gebied. Wanneer hij dit deed, werden hij en zijn gevolg uitgedrukt met het concept 'hof'.

Het hof bestond vaak uit een groot aantal mensen, waaronder de familie van de graaf en het personeel, persoonlijke raadgevers, geestelijken en hoge ambtenaren, en representanten van andere adel, de kerk en verschillende steden. Soms waren er ook kinderen aanwezig die tot andere adellijke families behoorden. Dit rondreizende hof had meerdere functies: het zorgde voor het onderhoud en beveiliging van de heerser, liet zien hoe machtig hij is, het hield de adel in toom en bestuurde het machtsgebied van de graaf (Mostert *in druk*, 2). De landgoederen van de graaf werden in de

Middeleeuwen aangeduid met de woorden 'curtis', 'curia' of 'villa'. Het feit dat deze woorden letterlijk uit het Latijn kunnen worden vertaald tot 'hof' kan de oorzaak van de misvatting zijn (Mostert *in druk*, 5/6). Voor het gemak zullen de landgoederen van de graaf toch 'grafelijk hof' worden genoemd.

2.3 OORKONDEN VAN DE GRAAF

Niet alle bovengenoemde plaatsen werden even vaak door de graaf bezocht, sommige waren populairder dan andere. Om te kijken welke plaatsen hij het meest bezocht, kan er gekeken worden naar uitgereikte oorkonden. Onder het begrip oorkonde wordt verstaan een "geschrift dat met inachtneming van bepaalde vormen is opgemaakt om te dienen tot getuigenis en bewijs van een rechtshandeling of een rechtsfeit" (Koch 1970, xiii). Onder de plaatsen waar deze oorkonden werden uitgereikt en waar de graaf op dat moment dus verbleef, zijn onder meer de hoven die hij in eigendom had. Hij verbleef echter ook wel eens in religieuze instellingen, zoals kloosters of abdijen, of in de woningen van andere edelen (Mostert *in druk*, 4/5). De oorkonden tot het einde van de dertiende eeuw zijn ondergebracht in de vijf delen van het *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299* (Koch 1970), waardoor het mogelijk is te bekijken waar de graaf vaak verbleef.

Van de vroegste graven zijn nauwelijks oorkonden bekend, dus is het voor hen erg lastig te zeggen wat hun favoriete verblijfplaats was. Pas vanaf het einde van de 12^e eeuw zijn meer oorkonden bekend, zo rond de regeringsperiode van graaf Dirk VII (1190-1203). Van hem is bekend dat hij eenmaal in Lisse, Middelburg en Haarlem, tweemaal in Leiden en Brugge, en viermaal in Dordrecht heeft geoorkond. Van zeven oorkonden is de locatie van uitvaardiging onbekend, wat ook bij latere graven veelvuldig het geval was. Wel is het duidelijk dat Dordrecht in het geval van Dirk VII blijkbaar een plaats was die hij graag bezocht of die belangrijk genoeg was om er veel tijd door te brengen.

Bij Willem I (1203-1222) is geen duidelijk favoriete plaats aan te wijzen. Hij heeft in Utrecht, Male, Zierikzee, Leiden en Geertruidenberg één oorkonde uitgereikt, in Dordrecht, Aalbertsberg en Antwerpen twee, en in Brugge en Middelburg drie. Graaf Floris IV (1222-1234) heeft een keer een oorkonde uitgereikt in Katwijk aan de Rijn, Goes, Codehide, Gent, Zierikzee, Dordrecht, Mariënschoot en Haarlem. In Krabbendijke, Leiden en Brugge heeft hij tweemaal een oorkonde uitgevaardigd, en in Middelburg driemaal. De opvolger van Floris IV, Willem II (1234-1256), was zowel graaf van Holland als Rooms-koning, waardoor hij ook in Duitsland enkele

oorkonden heeft uitgereikt. De meest voorkomende plaatsen voor een beoorkonding zijn in zijn geval Zierikzee (11x), Middelburg (16x), 's-Gravenzande (6x), Den Haag (9x), Leiden (18x), Utrecht (8x), Antwerpen (8x), Brussel (9x), Egmond (7x) en Albrechtsberg (8x). Behalve deze plaatsen zijn ook veel oorkonden uitgevaardigd vanuit verschillende legerkampen.

Aangezien de opvolger van Willem II, Floris V, nog te jong was om te regeren op het moment van overlijden van zijn vader, werd Floris de Voogd aangesteld als regent. Hij heeft voornamelijk in Brussel oorkonden uitgevaardigd, namelijk acht keer. In Reimerswaal, Dordrecht, Haarlem, Leuven, Geertruidenberg, Middelburg, Antwerpen en Den Haag heeft hij eenmaal geoordeeld. Floris V (1256-1296) heeft in veel verschillende plaatsen oorkonden uitgereikt, maar de meest voorkomende hiervan waren Middelburg (19x), Dordrecht (21x), Leiden (18x), Den Haag (45x), Zierikzee (9x) en Aalbertsberg (18x). De laatste graaf waarvan de oorkonden hier onderzocht zijn, was Jan I (1296-1299). Hij heeft voornamelijk geoordeeld in Zierikzee (8x), Vere (10x) en Den Haag (15x).

Uit de bovenstaande gegevens kan worden opgemaakt dat er toch wel een aantal plaatsen zijn die populair waren bij de graven van Holland. Zierikzee, Middelburg en Dordrecht komen bij veel graven voor in het lijstje van plaatsen. Vanaf ongeveer het midden van de dertiende eeuw wordt het duidelijk dat de graaf van Holland zich steeds meer gaat identificeren met één plaats, namelijk Den Haag. Ook Leiden is voor veel graven een plaats die genoeg redenen heeft om daar oorkonden uit te vaardigen, al wordt het geleidelijk iets minder als Den Haag meer opkomt als grafelijk hof. Toch zijn er wel redenen genoeg om aan te nemen dat Leiden een belangrijk grafelijk hof had. Zoals hierboven ook is gesteld, had de graaf in Holland meer dan tien hoven. Uit sommige van deze plaatsen zijn helemaal geen oorkonden bekend, uit andere slechts een paar. Voor zover bekend, is in Leiden in totaal 41 keer een oorkonde uitgevaardigd, wat duidelijk maakt dat Leiden niet alleen een verblijfplaats was van de graaf, maar echt een 'grafelijk hof', met alle juridische zaken van dien.

3. HET GRAFELIJK HOF VAN LEIDEN

3.1 LIGGING EN GROOTTE VAN HET GRAFELIJK HOF

Hierboven is besproken dat men met 'grafelijk hof' niet zozeer de verblijfplaats van de graaf bedoelt, maar het gevolg waarmee hij zich omringt. Voor alle duidelijkheid zal hier toch de term 'grafelijk hof' worden gebruikt om het domein van de graaf te beschrijven. In Leiden en omstreken bezat de graaf verschillende eigendommen en grote stukken land. Het stuk grond waarop zijn verblijfplaats en bijgebouwen stonden, was ongeveer 39 morgen groot (33 ha). Dit domein werd begrensd in het oosten door de huidige Papengracht en het verlengde daarvan, in het zuiden en oosten door de Zoeterwoudsesingel en Geregracht, en in het noorden door de Rijn (Lugt 2012, 126).

Figuur 2: ligging en grootte van het grafelijk hof (Lugt 2012).

Het grafelijke hof bestond uit meerdere gebouwen en percelen. Dit waren onder andere de grafelijke woning, de kapel, het Gravensteen, een boomgaard, twee boerderijen en een toernooiveld. Van het huis waar de graaf verbleef als hij in Leiden was, is bij een opgraving een kelder gevonden. De aangetroffen resten toonden aan dat het gebouw drie vleugels heeft gehad, in een U-vorm gegroepeerd, met onder elke vleugel een kelder. Dit strookt met opmetingen en tekeningen uit de 17^e eeuw, waarop het gebouw staat afgebeeld. Waarschijnlijk bestond het grafelijk huis aanvankelijk alleen uit de westelijke vleugel en zijn de andere twee er later bijgebouwd (Van Oerle 1975, 64). Dit gebouw, dat later bekend zou gaan staan als

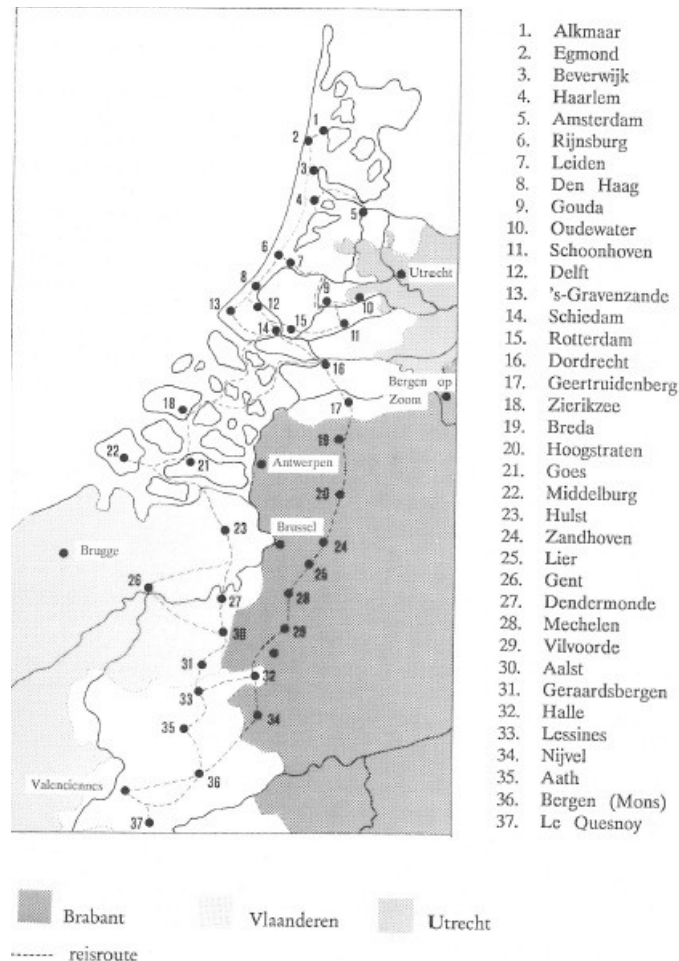
Huize Lokhorst, was omgeven door een gracht om de inwoners te beschermen tegen eventuele dreiging (Van den Ende *et al.* 2007, 15).

Figuur 3: ligging van het grafelijk hof en de voorstedelijke nederzetting (Van Oerle 1975).

Leiden was strategisch gelegen op een plek waar twee rivieren – de Oude en de Nieuwe Rijn – bij elkaar kwamen. Een plek die makkelijk te verdedigen was en die ook strategisch lag wat betreft handel. Leiden lag vaak op de reisroute van de graven van Holland als die door hun gebied reisden. De nederzetting lag waarschijnlijk niet aan de doorgaande noord-zuid verbindingsweg die de grafelijke hoven met elkaar verbond, maar aan een omweg die in Leiden over de Rijn liep. Over de verbindingswegen in het graafschap in de 12^e en 13^e eeuw is niet veel bekend, maar in de 14^e eeuw lijkt de meest gekozen route van zuid naar noord te leiden via de route Geertruidenberg-Dordrecht-Rotterdam/Schiedam-'s-Gravenzande-Den Haag-Rijnsburg-Haarlem-Beverwijk-Alkmaar/Egmond. Deze route liep over de meest betrouwbare wegen en langs de plaatsen waar de graaf het meest verbleef. Uit hoofdstuk 2 is echter gebleken dat Leiden in de 12^e en 13^e eeuw veel bezocht werd. Wellicht liep de route in die tijd anders (Smit 1991, 107). Wel is bekend dat in Leiden een noord-zuid-verbinding over de Rijn en langs het grafelijke hof liep die de naam Coninxweg had. Deze route liep over de zogenaamde 'grote brugge' die op de plaats van de huidige Visbrug en St. Jansburg lag (Van Oerle 1975, 24). Uit de naam van

deze verbinding blijkt wel dat het een weg was die door belangrijke personen gebruikt werd, waaronder de graaf van Holland. Het is mogelijk dat deze weg in de 13^e en misschien ook al in de 12^e eeuw onderdeel was van de noord-zuid verbindingsweg die langs de meest bezochte grafelijke hoven liep.

Figuur 4: reisroutes van de graven van Holland, Zeeland en Henegouwen van de veertiende eeuw tot 1425 (Smit 1991)

3.2 DE GRAFELIJKE KAPEL

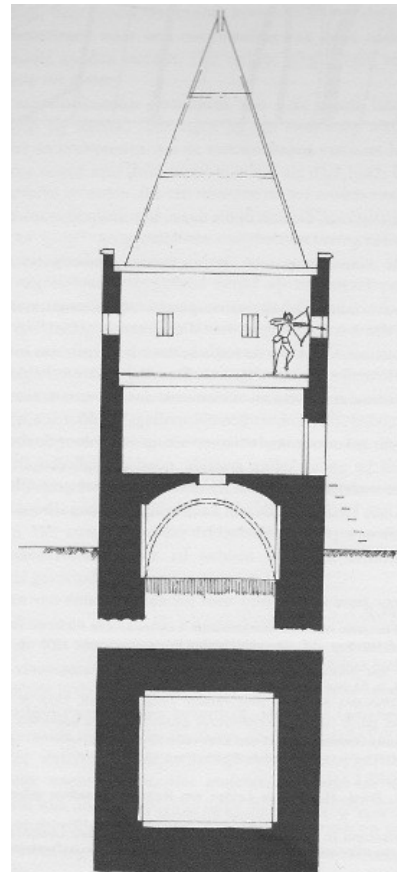
Niet ver van het grafelijk hof stond de grafelijke kapel, een voorganger van de huidige Pieterskerk. Volgens de overlevering werd de kapel op 11 september 1121 gewijd door de bisschop van Utrecht, maar hier bestaat veel twijfel over, wat later besproken zal worden. Van de vroegst bekende kapel zijn bij een restauratie funderingsresten gevonden die van tufsteen waren. Deze werden aangetroffen in een grondverbeteringspakket van 80 cm dik dat was opgebouwd uit lagen zand en klei (Lugt 2012, 135). Dit maakt het waarschijnlijk dat deze kapel de vorm heeft gehad van een tufstenen zaalkerk, een vorm die gebruikelijk was in de twaalfde eeuw. Ook

zijn ten oosten van de in 1512 ingestorte kerktoren resten gevonden, die waarschijnlijk tot een oudere toren hebben behoord in de vorm van een gereduceerd westwerk. Vermoedelijk heeft deze bij de eerste tufstenen kapel behoord, hoewel dit echter niet zeker is aangezien het ook mogelijk is dat de toren een latere toevoeging was (Den Hartog *et al.* 2011, 13/14).

3.3 HET GRAVENSTEEN

Vlakbij de kapel stond een, eveneens omgrachte, toren die nu het Gravensteen wordt genoemd. Hoewel het huidige Gravensteen uit meerdere delen bestaat, stamt alleen de vierkante toren uit de periode rond 1200. Deze toren was niet bedoeld als woonhuis, maar zal als vluchtoren of gevangenis gebruikt zijn (Lugt 2012, 137). De toren bestond uit een kelder en een verdieping daarboven, en mat slechts zeven meter in diameter. De kelder had muren van 1.5 m dik, geen ramen of deuren en een gewelfd plafond dat de enige toegang vormde. De muren van de verdieping waren 'slechts' 75 cm dik en vertoonden geen sporen van een haard of schouw. Ook hier waren geen ramen, het enige licht kwam van schietgaten in de muren. Het mag dus duidelijk zijn dat deze toren niet geschikt was

als woonhuis. Als vlucht- of verdedigingstoren echter was hij heel geschikt. De enige toegang was via de bovenste verdieping, die goed verdedigbaar was met de dikke muren en schietgaten. Het is bekend dat de toren eerst in kloostermoppen is gebouwd, en later nog tweemaal opgehoogd met tufsteen en met baksteen. Het gebouw staat nu vooral bekend om zijn latere functie als gevangenis (Van den Ende *et al.* 2007, 13/15).

Figuur 5: verticale doorsnede van het Gravensteen (Van Oerle 1975).

3.4 BOOMGAARD EN HOEVEN

Ten noorden van huize Lokhorst werd het grafelijke hof gebruikt als boomgaard, in het zuiden lag een hoeve met een woning. Dit was waarschijnlijk de aan het hof verbonden boerderij (Van Oerle 1975, 73). Lugt stelt echter dat er twee boerderijen

op het grafelijk hof stonden. Het is niet zeker wanneer deze zijn gebouwd, maar het mag duidelijk zijn dat zeker één boerderij al eerder bestond – deze moest de graaf en zijn gevolg immers van eten voorzien. Het is enigszins merkwaardig dat er twee boerderijen waren, aangezien het gebruikelijker was om er slechts één te hebben. Mogelijk werden de twee voor verschillende doeleinden gebruikt, bijvoorbeeld voor landbouw en veeteelt, of als moestuin. De noordelijkste van de twee hoeven werd de ‘cruuthove’ genoemd, wellicht omdat daar kruiden en groenten werden verbouwd. Van deze boerderij is bekend dat hij zeker al in 1322, en waarschijnlijk ook al aan het einde van de dertiende eeuw, bestond. De locatie van deze cruuthove valt waarschijnlijk samen met de huidige Kloksteeg 17, die iets ten zuidwesten van de Pieterskerk ligt. De zuidelijkste boerderij wordt voor het eerst in 1295 genoemd en zal later bekend worden als de Sint Pietershoeve (Lugt 2012, 139). Deze hoeve lag ten zuiden van het Rapenburg/Steenschuur (Lugt 2012, 225).

3.5 HET TOERNOOIVELD

In de Middeleeuwen was het houden van schijngevechten in toernooien een internationale sport. Hoewel deze toernooien in Holland niet zo populair waren als elders in Europa, hielden de edelen zich er wel af en toe mee bezig. Zo is het bekend dat graaf Floris V tot ridder werd geslagen op een toernooi en dat graaf Willem III en graaf Willem IV steekspellen en toernooien organiseerden. Ook weten we dat enkele graven van Holland, waaronder graaf Floris IV, zijn gesneuveld tijdens toernooien. Ook het grafelijk hof van Leiden had een toernooiveld, een lang en smal terrein. Het was noodzakelijk dat dit veld lang was, omdat de paarden genoeg ruimte nodig hadden om een aanloop te nemen alvorens de ruiters langszij zouden komen en probeerden elkaar uit het zadel te stoten. Waarschijnlijk was het toernooiveld in Leiden hetzelfde als de latere Krijthoeve, die eerder ook wel Kampveld werd genoemd. Dit veld was gesitueerd aan de overkant van het huidige Rapenburg en werd in het westen begrensd door de latere Doelengracht. De datering van dit toernooiveld is niet zeker, maar aangezien het bekend is dat de graven van Holland in het begin van de dertiende eeuw al deelnamen aan toernooien, is het waarschijnlijk dat het Leidse toernooiveld ook uit die periode stamt (Lugt 2012, 140/141).

4. DE ONDERGROND VAN LEIDEN

4.1 ONTSTAAN VAN HET HOLLANDSE LANDSCHAP

Het landschap van Nederland en voornamelijk Holland zoals men dat in de Middeleeuwen kende, heeft een lange ontstaansgeschiedenis gehad. Het was – en is nog steeds – een dynamisch landschap waarin verschillende vormen te vinden zijn. Het veenlandschap dat grote delen van Holland besloeg, is voornamelijk ontstaan vanaf het Atlanticum (een tijdvak binnen het Holoceen), dat rond 7000 v. Chr. begon (Van Bavel 2010, 18). In deze tijd steeg het waterpeil, wat voor een nattere bodem zorgde. Het plantenmateriaal dat op de grond neerkwam, werd door de vochtigheid slechts langzaam afgebroken, waardoor het plantenmateriaal zich bleef ophopen en uiteindelijk veen vormde. Door de tijd heen bleef het veenpakket dat een groot deel van Holland bedekte, groeien en kon het uiteindelijk meerdere meters dik worden. Dit specifieke veenpakket wordt ook wel het Hollandveen Laagpakket genoemd, dat samen met het Basisveen Laag een deel is van de Nieuwkoop Formatie. Veen valt niet onder afzettinglagen, omdat het geen sediment, maar een sedentaat is. Het is een autochtoon materiaal dat op de plaats zelf is gevormd (Berendsen 2004, 222/223).

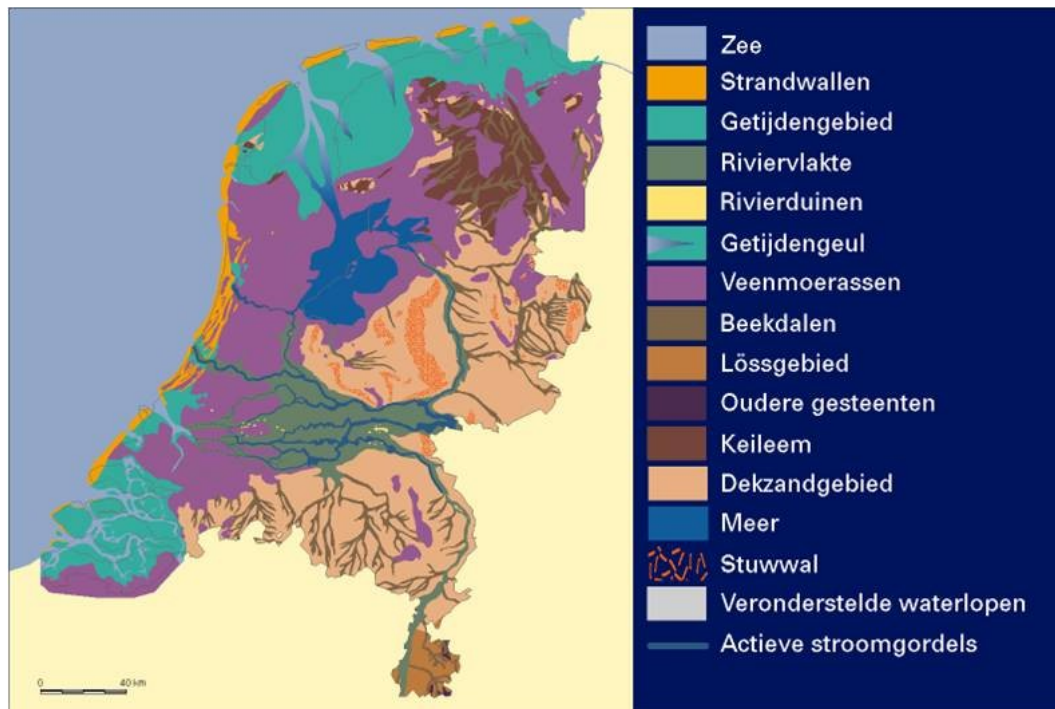
Vanaf de Romeinse tijd veranderde de situatie. In het Subatlanticum (een tijdvak binnen het Holoceen dat 2400 jaar geleden begon) steeg de zeespiegel, waardoor de invloed van de zee op het land groter werd. Het is bekend dat de zee – zowel in de Romeinse tijd als in de Middeleeuwen – meerdere keren door de kust heen is gebroken en het achterland heeft overspoeld. Dit gebeurde voornamelijk in Zeeland, waar de kustlijn zwakker was, en in de mondingsgebieden van de Maas en de Oude Rijn (Van Bavel 2010, 18). Deze gebeurtenissen worden ook wel transgressies genoemd, wat inhoudt dat er een vergrote mariene invloed was. Deze transgressies werden afgewisseld met regressies – perioden van minder invloed van de zee. Tijdens deze transgressies werd sediment afgezet in de overstromde gebieden, dat voornamelijk bestond uit zeeklei. In het verleden werden deze sedimenten de ‘Afzettingen van Duinkerke’ genoemd en de transgressies de ‘transgressies van Duinkerke’. Deze bestonden uit vier fasen van overstromingen, die leken plaats te vinden langs de gehele kustlijn van Nederland, België en Noord-Frankrijk in cycli van 300-600 jaar (Berendsen 2004, 244). Het feit dat er weinig archeologische vondsten zijn gedaan in de perioden van vergrote mariene invloed, leek nog een extra bewijs te zijn voor de transgressies. Er kunnen echter ook andere redenen zijn voor het ontbreken van archeologica. Ook zijn de zogenaamde transgressie cycli en de

synchroniteit van de overstromingen nooit met dateringen onderzocht en zijn er geen harde bewijzen voor. De invloed van stormvloed lijkt te zijn onderschat, waar nu wel rekening mee gehouden wordt. Om deze reden hebben de afzettingen recent nieuwe lithostratigrafische benamingen gekregen (Dijkstra 2011, 34). De situatie met overstromingen duurde voort tot in de 12^e eeuw. Doordat men uiteindelijk dijken ging aanleggen om het land te beschermen, en ook door het dichtslibben van de Oude Rijn bij Katwijk, werd de rivier rustiger en het estuarium langzamerhand gedicht (Dijkstra 2011, 35/36).

4.2 HET LANDSCHAP IN HET MONDINGSGBIED VAN DE OUDE RIJN

Het mondingsgebied van de Oude Rijn besloeg in de Middeleeuwen een veel groter oppervlak dan tegenwoordig. Deze had de vorm van een estuarium en werd zowel beïnvloed door het getij als door de afvoer van zoet rivierwater, waardoor er gesproken wordt van een zoetwater-getijdengebied. In principe houdt dit in dat er een geleidelijke overgangszone is met brak water. In het geval van stormvloed of de zogenaamde transgressies kon de zee gemakkelijk ver landinwaarts doordringen. De zee heeft in het geval van de Oude Rijn tot aan Koudekerk sediment afgezet, dat eerst bekend stond als de Duinkerke afzettingen (Dijkstra 2011, 35). Dit sediment bestaat uit jonge zeeklei, en wordt tegenwoordig tot het Walcheren Laagpakket gerekend. Ook de ondergrond van Leiden bestaat voor het grootste deel uit jonge zeeklei, met in de ondergrond nog veenlagen die tot de Nieuwkoop Formatie behoren (Berendsen 2004, 264). Het landschap dat het Walcheren Laagpakket beslaat is in verschillende vormen ingedeeld. Het gebied met de jonge zeeklei rond de Oude Rijn wordt gerekend tot het estuariumlandschap of het inversielandschap. De eerste is vooral te vinden bij de monding van de Oude Rijn, terwijl de laatste vooral landinwaarts en zo ook bij Leiden voorkomt (Van Wallenburg 1966, 14). In dit landschap komt reliëfinversie voor, een proces waarbij het veen niet is weggeslagen door overstromingen, maar is afgedekt met een laag klei. Het veen onder de klei klinkt in, waardoor de zandige oeverwallen, kreekruigen en restgeulen hoger komen te liggen dan de komgebieden (Dijkstra 2011, 35).

Niet alleen de zee had invloed op het gebied rond Leiden, ook de Oude Rijn liet afzettingen achter. Rond 3000 v. Chr. verlegde de Rijn zijn stroomgordel naar het noorden, waardoor de Oude Rijn ontstond. Dit was een meanderende rivier, wat mogelijk was door een relatief langzame stroming, een gering verhang en een regelmatige afvoer. Door het kronkelen van de rivier, werd aan de ene zijde sediment afgezet, terwijl aan de andere zijde de rivier zich in het land ingroef en sediment in

Figuur 6: paleogeografie van de Vroege Middeleeuwen (800 AD) (Berendsen 2004).
 zich opnam door erosie (Dijkstra 2011, 40). Dit sediment werd geleidelijk weer afgezet. Het zwaardere materiaal, voornamelijk zand, werd het dichtst bij de rivier afgezet en vormde zo oeverwallen die bestonden uit een mix van zand, zavel en lichte klei. Het water dat lichter materiaal bevatte werd verder van de rivierbedding afgezet en vormde zo de komgebieden die uit lichte of zwaardere klei bestonden (Van Bavel 2010, 22).

4.3 VEGETATIE IN HOLLAND

Palynologisch onderzoek kan een inzicht geven in de flora die voorkwam in het landschap van Zuid-Holland. De vegetatie rondom Leiden was waarschijnlijk zeer gevarieerd. Omdat het gebied rondom de Oude Rijn gekenmerkt werd door een zeer dynamisch landschap, waren er verschillende vormen van begroeiing te vinden. Binnen het veen kunnen drie soorten worden onderscheiden: eutroof, mesotroof en oligotroof veen. Eutrofe veensoorten kunnen ontstaan in een zoet of brak milieu, en bevatten veel mineralen, waardoor dit een voedselrijke veensoort is. Mesotroof veen kan ontstaan in zoet water, en bevat minder mineralen, waardoor het minder voedselrijk is. Oligotroof veen is het minst voedselrijk, en ontstaat in zoet water met nauwelijks minerale stoffen (Berendsen 2004, 225/226). Op elk van deze veensoorten is een ander soort vegetatie te vinden. Rond rivieren waarin eutrofe omstandigheden voorkwamen, ontstond bosveen met voornamelijk elzen. Ook andere boomsoorten kwamen voor, zoals es, populier en iep. Rond het mondingsgebied van de Oude Rijn, waar het water brak eutroof was, kwam riet-,

biezen- en zeggeveen voor, met in de drogere delen ook elzen. Mesotroof veen was voornamelijk wat verder van de rivieren af te vinden. Hier ontstond zeggeveen en berkenveen. Oligotrofe condities kwamen vooral voor op plaatsen waar de enige wateraanvoer uit regenwater bestond. Hier waren veenmossoorten te vinden, en op sommige plekken ook wel heideveen (Van Wallenburg 1966, 5; Dijkstra 2011, 43). Op de zandiger oeverwallen was een ander soort vegetatie te vinden. Hier kwamen veel wilgen, elzen, essen en eiken voor. In de komgebieden konden vooral rietvelden gevonden worden (Dijkstra 2011, 41).

4.4 DE ZANDIGE OPDUIKING TEN ZUIDEN VAN DE OUDE RIJN

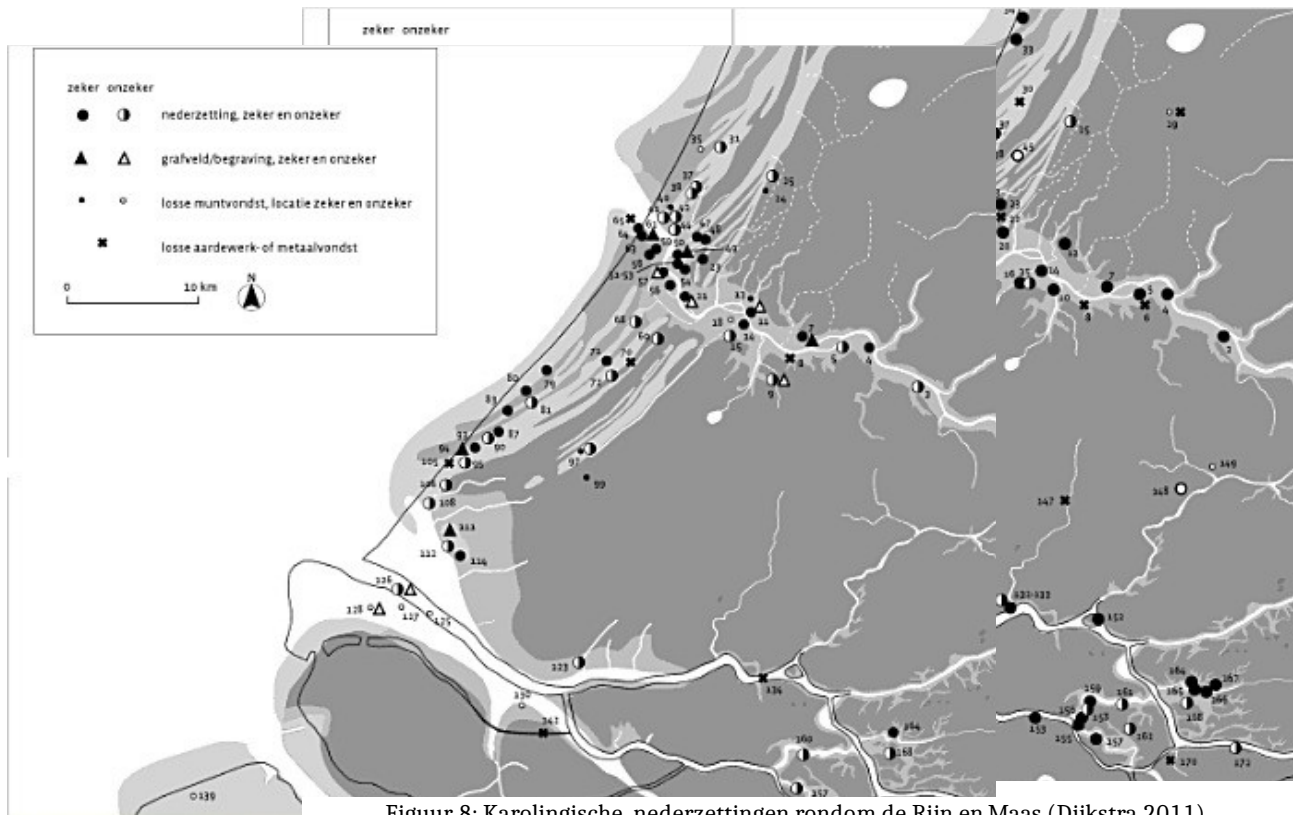
Zoals hierboven is besproken, was het landschap rondom Leiden erg dynamisch. Het grootste deel van het huidige Leiden is gebouwd op jonge zeeklei, maar in een deel van Leiden bestaat de ondergrond uit zand. Dit is vrijwel precies op de plaats waar het grafelijke hof was gesitueerd. Boringen die zijn uitgevoerd in 1982 laten zien dat er op bijna twee meter diepte onder het Gravensteen zand aanwezig is, terwijl op andere plekken in de stad op deze diepte klei en veen wordt gevonden (Van den Ende *et al.* 2007, 13). Hoewel er dus wel enig onderzoek is gedaan in het gebied, is over de aard van deze zandige opduiking nog vrij weinig bekend. Men heeft wel eens gesuggereerd dat het wellicht een oude oeverwal is van de Vliet, die langs het grafelijk hof moet hebben gestroomd. Ook zou het een donk kunnen zijn, een rivierduin uit het Pleistoceen (Lugt 2012, 112). Er zijn echter argumenten die tegen de eerste mogelijkheid spreken. Ten eerste is het onzeker in hoeverre het deel van de Vliet dat door Leiden stroomde natuurlijk was. De Vliet kwam uit het zuiden en is grofweg terug te zien in het Romeinse kanaal van Corbulo. Tegenwoordig is het verloop van de Vliet in Leiden te zien in het westelijke deel van het Pieterskerkhof en de Papengracht. Er bestaat de mogelijkheid dat een deel van de rivier gegraven en gekanaliseerd is. Dit zou betekenen dat de Vliet onmogelijk sediment had kunnen afzetten. Het is echter waarschijnlijker dat het deel van de Vliet dat langs het grafelijk hof stroomde, een natuurlijke veenrivier was. Het water stroomde namelijk uit in de Rijn en kruiste daarbij de Breestraat. Dit zou niet gebeurd zijn als de Vliet een bij het ontginnen gegraven kanaal was (Lugt 2012, 112/113). Dit wil echter niet zeggen dat de zandige opduiking bij het Gravensteen een afzetting is van de toenmalige Vliet. Aangezien het dan een veenriviertje geweest zou zijn, is het onmogelijk dat deze een zandig gebied – van deze grootte – zou hebben afgezet. De tweede theorie – dat het een donk zou zijn geweest die zich in het Pleistoceen heeft ontwikkeld – is ook onwaarschijnlijk. Aan het einde van de laatste ijstijd trad

verstuiving op, waardoor voornamelijk langs brede, ondiepe rivieren duinen ontstonden. Deze rivierduinen ontstonden echter alleen op plaatsen waar de – toen al overheersende – (zuid)westenwind recht op de rivieren stond (Berendsen 2004, 205). In het geval van de Oude Rijn is dit wel het geval, maar dan zouden eventuele donken ten noorden van de rivier moeten zijn ontstaan, terwijl de zandige opduiking bij het grafelijk hof ten zuiden van de Rijn ligt. Deze mogelijkheid kan dus ook worden afgestreept. Waarschijnlijker is het dat de zandophoping in het verleden door de Rijn is afgezet bij een overstroming.

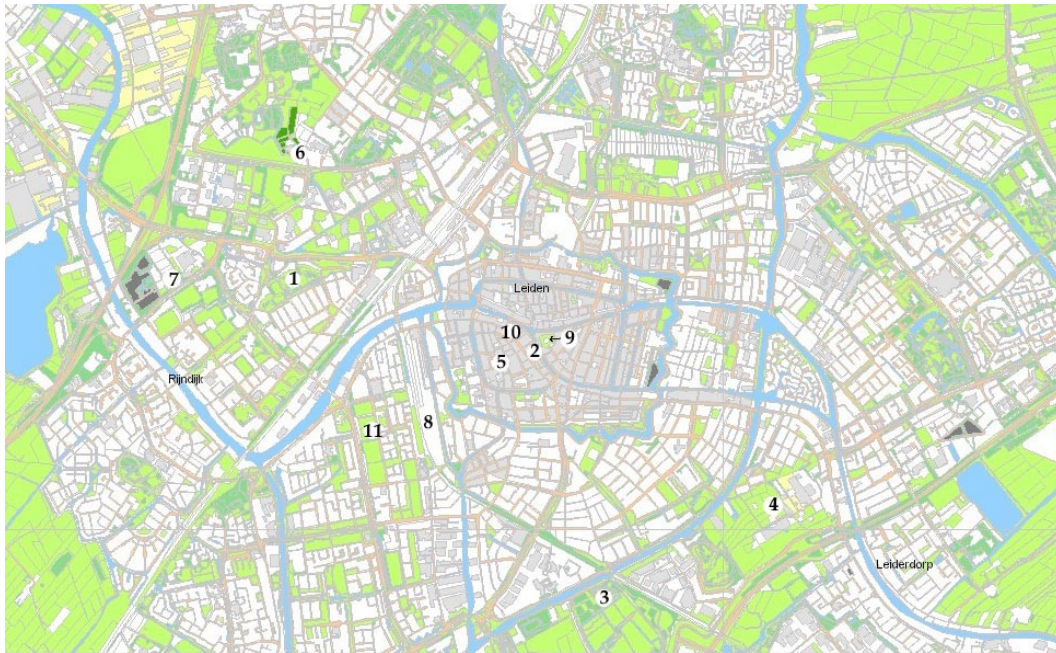
5. DE VROEGSTE BEWONING VAN LEIDEN

5.1 DE MEROVINGISCHE EN KAROLINGISCHE PERIODEN

Nadat de Romeinen uit ons land vertrokken, brak er een periode aan van verminderde bewoning in Zuid-Holland. In de Merovingische en Karolingische perioden trok het bewonersaantal langzamerhand weer aan, maar Holland was nog steeds een dunbevolkte provincie. In het gebied rondom Leiden zijn nederzettingen bekend uit de Merovingische en Karolingische perioden in Koudekerk, Leiderdorp, Rijnsburg en Valkenburg, en in de Roomburgerpolder is aardewerk uit die tijden gevonden (Van Maanen en Marsilje 2002, 18). Het is bekend dat ook in Oegstgeest een Merovingische nederzetting was, die in de afgelopen jaren is onderzocht door de universiteit Leiden (De Bruin 2009, 35/36). Bovendien zijn recent Merovingische vondsten in Leiden ontdekt, in de voormalige Boshuizerpolder (www.erfgoed.leiden.nl). De bewoning in deze perioden vond voornamelijk plaats op de strandwallen en de oeverwallen van de grote rivieren. Dijkstra heeft berekend dat het bewonersaantal in het gebied rondom de Oude Rijn kan worden vastgesteld op gemiddeld 234 personen in de vroege Middeleeuwen (Dijkstra 2011, 103).

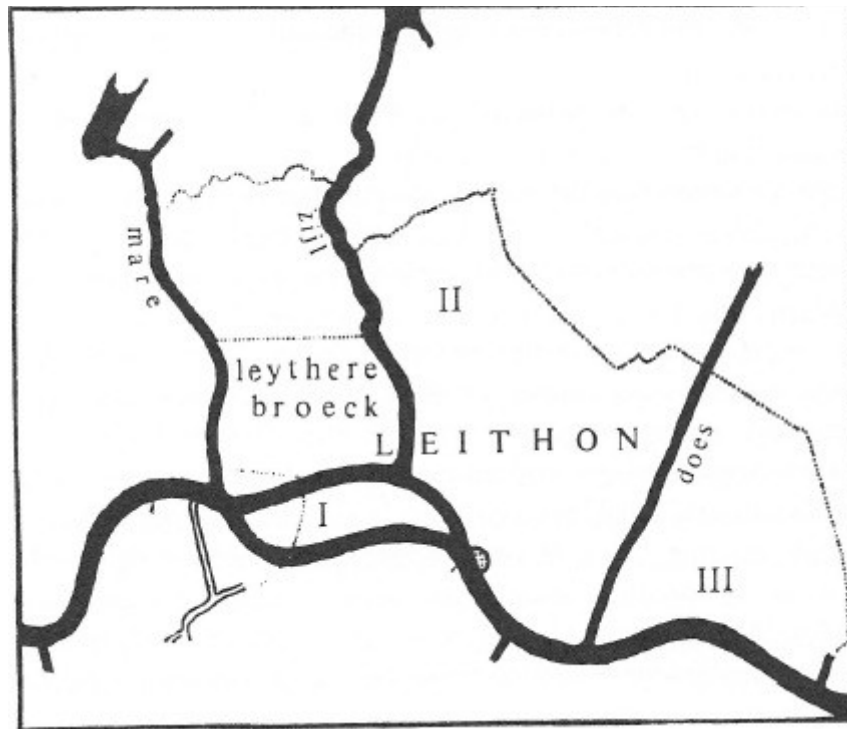

Figuur 7: Merovingische nederzettingen rondom de Rijn en Maas (Dijkstra 2011).

5.2 DE GESCHIEDENIS VAN DE NAAM LEIDEN

Aan het einde van de 9^e eeuw komt voor het eerst de voorloper van de naam Leiden voor. In de goederenlijst van de Sint-Maartenskerk uit Utrecht is dan te lezen dat de kerk aanspraak maakt op vier hoeven in een gebied dat *Holtlant* genoemd wordt (Dijkstra 2011, 482). Hierin zien we de voorloper van de naam Holland. Holtlant is opgedeeld in verschillende gebieden, onder andere drie stukken land die *Leithon* I, II en III worden genoemd. Over het algemeen worden deze Leithons in of rond het toenmalige ambacht Leiderdorp gesitueerd. Van Oerle heeft gesuggereerd dat de drie Leithons door middel van natuurlijke of gegraven waterlopen van elkaar gescheiden moeten zijn geweest. Leiderdorp wordt inderdaad in stukken gedeeld door de rivieren de Rijn, de Zijl en de Does (Van Oerle 1975, 7). Ook de betekenis van de naam Leithon zou hiermee in overeenstemming zijn. Volgens taalkundigen is Leithon een vorm van het woord *Leitha* en zou het zoiets betekenen als ‘aan de wateren’ (Van Maanen en Marsilje 2002, 15). Hoewel dit logisch klinkt, is het echter tot op heden niet duidelijk waar de drie Leithons precies gelegen hebben (Van der Vlist 2001, 19). Wel is duidelijk dat ze in de omgeving van Leiderdorp moeten worden gezocht. In de 10^e eeuw komt namelijk ook een variant op de naam Leiden voor, als Graaf Arnulf en zijn echtgenote goederen schonken aan het klooster van Egmond ‘*Lopsen, iuxta flumen Marne*’ en ‘*in villa que vocatur Leythem*’ (Van Maanen en Marsilje 2002, 18).

Over de locatie van Lopsen en de Mare bestaat geen twijfel. Blijkbaar moet de villa Leythem hier in de buurt worden gezocht. Deze Leithons en Leythem zullen echter niet veel hebben voorgesteld en het is niet waarschijnlijk dat het hier al gaat om het begin van de latere stad.

5.3 HET ONTSTAAN VAN DE NEDERZETTING LEIDEN

Waarschijnlijk is Leiden als nederzetting ontstaan in de elfde eeuw of twaalfde eeuw. Grondsporen in het gebied ten zuiden van de Oude Rijn gaan terug tot in de tweede helft van de elfde eeuw (Van Maanen en Marsilje 2002, 19). Bovendien is het bekend dat er rond het midden van de elfde eeuw munten worden geslagen in de Burcht. In Rusland zijn namelijk munten teruggevonden met de opschriften 'Leitheri Burch' en 'Florentiuz', die gedateerd tussen 1049 en 1065. Met het eerste opschrift wordt verwezen naar de Leidse Burcht, met het tweede opschrift wordt waarschijnlijk verwezen naar graaf Floris I, die tot het jaar 1061 graaf van Holland was (Van den Ende *et al.* 2007, 20). Dit zou wijzen op marktactiviteit in de regio, aangezien het onvoorstelbaar is dat men munten zou slaan in een gebied waar geen handel wordt gedreven. Men heeft daarom wel aangenomen dat de nederzetting die later Leiden zou gaan heten al van enig belang moet zijn geweest. Het gebied rondom de Burcht hoorde in die tijd echter nog bij het ambacht Leiderdorp. Dit ambacht werd in het westen begrensd door de Mare en de bewoning vond vooral plaats op de noordelijke Rijnsoever tegenover de Burcht (Versprille 1979, 30). De marktactiviteit die er in het gebied geweest moet zijn, kan ook daar worden gezocht.

Nog een ander argument voor het ontstaan van de nederzetting Leiden voor de elfde eeuw vindt men in een speciale belasting. De stad was in die tijd verplicht om botting te betalen. Dit blijkt uit een zogenaamde 'bottinglijst' uit de veertiende eeuw waarop alle ambachten in Rijnland staan die botting moesten betalen. De botting was een soort belasting die nog dateerde uit de Karolingische tijd, toen de graaf door zijn gebied rondreisde om recht te spreken. De nederzettingen moesten deze belasting betalen om de graaf in zijn onderhoud te voorzien (Van Maanen en Marsilje 2002, 21). Op gegeven moment werd het graafschap – door het verkrijgen van stukken land – te groot voor de graaf om persoonlijk in elk ambacht recht te spreken. Hierdoor verviel de reden om botting te heffen, welke daarom verstarde. Over het algemeen dateren historici deze gebeurtenis tussen 985 en 1049. Hierna kwamen er vrijwel geen nieuwe nederzettingen meer bij op de lijst, hoewel er wel naamsveranderingen optraden. Dat Leiden ook op de lijst staat, is wel wat vreemd, aangezien de nederzetting voor de elfde eeuw nog niet bestond en bovendien ook geen ambacht was (Lugt 2012, 42). Voor sommigen is dit een aanwijzing dat Leiden vóór de verstarren van de botting is ontstaan. Het lijkt er echter eerder op dat de nederzetting later aan de lijst is toegevoegd. Leiden staat helemaal onder aan de lijst, terwijl de overige ambachten op geografische wijze bij elkaar lijken te staan. Lugt stelt dat dit mogelijk is gebeurd toen Leiden stadsrechten kreeg. Daarvoor lag de nederzetting namelijk in de ambachten Zoeterwoude en Leiderdorp, waarvoor de botting al was vastgesteld (Lugt 2012, 43/Versprille 1979, 30). De stadsrechten heeft Leiden waarschijnlijk verkregen aan het einde van de twaalfde eeuw, ofwel onder graaf Dirk VII (1190-1203) ofwel onder graaf Floris III (1157-1190). De enige bekende oorkonde wat betreft stadsrechten van Leiden komt uit 1266, maar Kruisheer heeft onderzocht dat daarin de rechten bevestigd en uitgebreid werden en dat daar dus andere stadsrechtverleningen aan vooraf gegaan moeten zijn (Kruisheer 1990, 182/193). De inhoud en artikelen van de oorkonde wijzen erop dat het eerste Leidse stadsrecht zeker drie keer is uitgebreid in de eerste helft van de dertiende eeuw. Vermoedelijk werd dit steeds in het begin van een grafelijke regeringsperiode gedaan, waardoor men met terugtellen uitkomt bij graaf Dirk VII of graaf Floris III (Kruisheer 1990, 194).

Het is duidelijk dat Leiden als nederzetting in elk geval in de 12^e eeuw bestond en toen ook werd onderscheiden van Leiderdorp. Tussen 1130 en 1157 schenkt een ridder uit het gevolg van Dirk VI, van wie de naam niet bekend is, een stuk land in *Leitherdorpe* aan de abdij van Egmond. Dit is de eerste keer dat de voorloper van

Leiderdorp in de oorkonden voorkomt. De abdij administreerde dit land echter zowel in Leitherdorpe als in Leythan. Dit duidt aan dat de nederzetting ten zuiden van de Rijn vanaf die tijd blijkbaar werd onderscheiden van Leiderdorp en een eigen naam had gekregen, de voorloper van Leiden (Van Maanen en Marsilje 2002, 21/22). Een argument dat voor sommigen een aanwijzing is dat Leiden in de twaalfde eeuw nog helemaal niet zo belangrijk was heeft te maken met de brug die ten westen van de Burcht over het Waardeiland liep en de beide Rijn oevers met elkaar verbond. Deze ligt op de plaats van de huidige Visbrug en Sint Jansbrug. De datering van de zogenoemde 'Grote Brug' is niet bekend, maar het is zeker dat hij er in 1204 lag, toen hij in de Loonse Oorlog instortte onder het gewicht van een vluchtende menigte (Lugt 2012, 149). Het onderhoud van deze brug werd betaald door 24 ambachten van Rijnland die allemaal in de Rijn afwaterden. Het feit dat Leiden niet bij deze ambachten hoort, lijkt inderdaad wat vreemd, maar is dat niet. Met Oegstgeest, een ander ambacht dat in de Rijn afwaterde, zijn echter ook geen afspraken wat betreft betaling gemaakt. Een reden hiervoor is dat de burggraaf van Leiden ambachtsheer van Oegstgeest was en daar dus geen afspraken mee hoefde te maken. In dit geval is het logisch dat Leiden niet op de lijst staat, aangezien het in eenzelfde positie als Oegstgeest zat (Lugt 2012, 153). Dit is dus geen argument dat Leiden in de 12^e eeuw nog weinig van belang was. Vanaf de elfde eeuw groeide de bewoning van Leiden gestaag. De zuidelijke Rijn oever werd opgehoogd, de Breestraat werd met hout bestraat en rond de 13^e eeuw had de graaf er een imposant hof laten bouwen (Van der Vlist 2001, 32/33).

5.4 DE DATERING VAN HET GRAFELIJK HOF

Zoals in hoofdstuk 3 is vermeld, bestond het grafelijk hof hoofdzakelijk uit het huis, het steen, de kapel en twee hoeven. Over het grafelijk hof is veel bekend, alleen de stichtingsdatum is nog een punt van controversie. Voor de kapel, de voorganger van de huidige Pieterskerk, is een datum van inwijding bekend. Uit het oude Memorieboek van de Sint Pieterskerk blijkt dat een gestichte kapel op 11 september 1121 werd gewijd 'inder eeren Godes ende der Heyligen Apostelen S. Pieter ende S. Paulus, onder den Eerwaardigen Heer ende Vader in Gode Godebaldus, de 24^e bisschop van Utrecht'. Jan Orlers citeert dit rond het jaar 1500 uit een geschrift dat volgens hem al meer dan een eeuw in de kerk hing (Van Oerle 1975, 34). Aanvankelijk leek het niet nodig aan de echtheid hiervan te twijfelen, maar recent heeft men gesuggereerd dat de verklaring van Orlers wellicht vals was en dat de kapel in een later jaar is gesticht. Op zich is dat niet vreemd, aangezien de verklaring

in de 15^e eeuw werd afgelegd, in een handgeschreven boek, terwijl de gebeurtenis zelf zich in de 12^e eeuw had afgespeeld. In de Middeleeuwen was het niet ongewoonlijk de status van een stad te verbeteren door stichtingsdata te verouderen (Den Hartog *et al.* 2011, 13). Ook de taal waarin het geschrift is opgesteld, het Middelnederlands, is verdacht. In de tijd dat de kapel volgens Orlers werd gewijd, sprak men namelijk nog het Oudnederlands (Van der Vlist 2001, 32/33). Bovendien had de bisschop van Utrecht het vanaf 1064 voor het zeggen in Rijnland en werd de macht van de graaf pas in 1125 hersteld (Van Oerle 1975, 37). Dit heeft ertoe geleid dat sommige onderzoekers van mening zijn dat de kapel een bisschoppelijke creatie is geweest. Echter lijkt dat niet logisch te zijn, vooral omdat de kapel vrij ver van het stadscentrum langs de Breestraat werd gebouwd. In combinatie met een grafelijke residentie en het gerecht zou het niet bijzonder vreemd zijn, maar om een eenzame kapel een eind van de bevolking vandaan te stichten klinkt onzinnig, vooral aangezien de bevolking in dat jaar slechts 1000 mensen telde en dus niet veel voorstelde (Den Hartog *et al.* 2011, 13). Een ander argument voor een latere stichtingsdatum is de datering van de vroegste begravingen in de Pieterskerk door middel van de C14-methode. Deze komen namelijk uit de periode 1220-1250, wat de wijding van de kapel in 1121 onlogisch maakt (Van den Ende *et al.* 2007, 15).

Er zijn ook argumenten die wel pleiten voor een stichtingsdatum in 1121. Op dezelfde pagina als het 'out geschrift' en op de pagina daarna, staan andere notities over gebeurtenissen die in het verleden hebben plaatsgevonden, waarvan bekend is dat deze juist zijn. Echt betrouwbaar bewijs is dit niet, maar er zijn nog meer argumenten. In 1125 werd in Leiden de eerste jaarmarkt gehouden, die de vorm zou hebben van een kerkmis ter herdenking van de stichting van de Pieterskerk vier jaar daarvoor (Weterings en Van der Vlist 1996, 25). Deze informatie is echter tot ons gekomen via een overlevering en kan ook niet volledig worden vertrouwd. Een meer betrouwbaar feit is dat de inwoners rond 1121 best een kerk konden gebruiken voor hun wekelijkse geesteszorg. Andere kerken in de omgeving stonden in Leiderdorp, Oegstgeest en Valkenburg, plaatsen die relatief ver weg lagen en niet makkelijk te bereiken waren. Bovendien was graaf Floris II graaf van Holland rond 1121. Zijn vrouw was Petronilla van Saksen, een buitengewoon vrome vrouw die vele kerken en abdijen heeft gesticht. De kerk in Aalburg, de abdijen van Egmond en Rijnsburg, de kerk van Dordrecht en die van Zierikzee zijn onder haar leiding gebouwd of hervormd. Het is zeer goed mogelijk dat Petronilla ook in Leiden een kerk heeft gesticht. In elk geval waren financiën geen probleem, aangezien haar man Floris de

Vette schatrijk was (Lugt 2012, 132). Als er inderdaad rond 1121 een kapel in Leiden werd gewijd, zal deze de vorm hebben gehad van een romaanse tufstenen zaalkerk. Deze vorm werd in de 11^e en 12^e eeuw veelal gebouwd, waarna men overging op de gotische stijl. Inderdaad zijn bij een restauratie van de huidige Pieterskerk in 1979 en 1980 funderingsresten aangetroffen die bevestigen dat er een tufstenen gebouw heeft gestaan (Den Hartog *et al.* 2011, 13/14).

Aangezien bovengenoemde gegevens niet duidelijk kunnen maken of de kapel inderdaad in 1121 is gewijd of dat we die gebeurtenis later moeten plaatsen, moet verder gezocht worden naar aanvullende informatie. Het grafelijk hof bestond, naast de huidige Pieterskerk, uit een huis en het Gravensteen. Deze kunnen ook onderzocht worden om de ouderdom van het grafelijk hof te bepalen. Het is gebleken dat zowel het Gravensteen als Huize Lokhorst gebouwd waren met bakstenen, zogenaamde kloostermoppen. Baksteen was een materiaal dat door de Romeinen was uitgevonden maar werd na hun vertrek uit onze regionen niet meer gemaakt en de techniek om ze te fabriceren ging verloren. Het zijn kloosterorden geweest die, met hulp van de adel, baksteen hebben geherintroduceerd in Nederland (Van den Ende *et al.* 2007, 13). Deze herintroductie werd, op basis van voorbeelden, in de tweede helft van de 12^e eeuw geplaatst. De dateringen van de voorbeelden – een graf gemaakt van bakstenen in de abdij van Egmond, gedateerd rond 1136, en funderingen in de abdijkerk van Klaarkamp die zijn gedateerd rond 1165 – zijn echter opnieuw bekeken en verworpen. Over het algemeen is men het er nu over eens dat de herintroductie van baksteen in Nederland rond het jaar 1200 moet zijn begonnen (Van den Ende *et al.* 2007, 13). Recent onderzoek naar de toren van een kloosterkerk in Rijnsburg brengt echter nieuwe inzichten. In de jaren '20 van de twaalfde eeuw stichtte gravin hier een nonnenklooster, waarvan tegenwoordig alleen nog de toren en een stuk muurwerk over zijn. Onderzoek hiernaar heeft uitgewezen dat herstelling zijn uitgevoerd met bakstenen die qua formaat, kleur en metselverband vrijwel precies overeenkomen met de bakstenen van het Gravensteen in Leiden (Orsel 2011). De kloostermoppen van het Gravensteen meten 29-31 x 14-15 x 10-12 cm, en zijn daarmee dikker dan het gemiddelde van 30 x 15 x 9 cm. Dit duidt op een hoge ouderdom, aangezien de oudste kloostermoppen over het algemeen zeer dik en groot waren (Van den Ende *et al.* 2007, 11). Ook de bakstenen uit Rijnsburg waren van groot formaat, namelijk 29-30 x 13-15 x 9-10. Aangezien de datering van deze kloostermoppen bekend is, kan ook worden gesteld dat de datering van het Gravensteen daarmee overeenkomt. Bovendien is vastgesteld dat

het metselwerk van beide torens is uitgevoerd in Noor(d)s verband, een van de oudste metseltechnieken (Van den Ende *et al.* 2007, 11). De herstelling aan de kloosterkerk van Rijnsburg zijn namelijk gedaan nadat een brand het gebouw deels had verwoest. Uit bronnen is bekend dat deze brand plaatsvond in het jaar 1183. Waarschijnlijk was het klooster in 1185 weer hersteld en de kerk zeker in 1199, toen deze gewoon weer in gebruik was. De bakstenen van de herstelling van de toren, en daarmee ook die van het Gravensteen in Leiden, dateren dus tussen 1183 en 1199 (Orsel 2011, 187).

De datering van het grafelijk hof is dus zeer controversieel. Wel heeft men bij een opgraving op het Pieterskerkhof uit 1995 Pingsdorf-, Andenne- en Paffrath-aardewerk aangetroffen. Bekend is dat Pingsdorf-aardewerk werd gefabriceerd tussen de 10^e eeuw en 1225 (Verhoeven 1998, 69), Andenne-aardewerk tussen 1050 en 1300 (Bult 2012, 20) en dat Paffrath-kogelpotten in west-Nederland ongeveer tussen het 1050 en 1225 kunnen worden gedateerd (Hallewas 1981, 33). Hierdoor kan de gezamenlijke datering worden geplaatst tussen 1050 en 1225. Dit is echter geen hard argument voor een bepaalde datering. Ook de datering van de kapel is geen grote hulp, aangezien deze nog onbekend is. De argumenten hierboven geven geen uitsluitel en er zijn veel onduidelijkheden. Het is wel vreemd dat de kapel van tufsteen en de andere grafelijke gebouwen van kloostermoppen gebouwd zijn. Als de kapel, het huis en het Steen tegelijk zouden zijn gebouwd, zou het logischer zijn om voor alle drie hetzelfde bouw materiaal te gebruiken. Dat zou erop kunnen wijzen dat de tufstenen kapel eerder, voor het jaar 1200, werd gesticht. Dan zou het echter een eenzame kapel zijn in een verder leeg gebied, een idee dat hierboven al is verworpen. Een mogelijkheid is dat er een oudere voorganger was van het grafelijk hof waarvan nog geen bewijs is gevonden. Deze zou dan eventueel uit hout hebben bestaan, wat makkelijk vergaat en weinig sporen achterlaat. Hierover zullen we waarschijnlijk nooit zekerheid zullen hebben. Deze mogelijkheid zou in elk geval wel kloppen met een stichtingsdatum van de eerste Pieterskerk in de twaalfde eeuw. Ook zou het verklaren waarom Leiden in de twaalfde eeuw plots belangrijker werd dan de omliggende ambachten en waarom de nederzetting zo een snelle groei doormaakte. Het feit dat de graaf een van de – periodieke – inwoners was, zal veel activiteit naar de nederzetting hebben gebracht. Bovendien lijkt het onlogisch dat graaf Floris II (1091-1121) Leiden tot hoofdplaats van Rijnland bestemde, als hij er niets te zoeken had (Weterings en Van der Vlist 1996, 21). Over het algemeen wijzen de meeste

argumenten erop dat de kapel en een grafelijk hof rond 1121 werden gebouwd, met het Gravensteen als latere toevoeging aan het einde van de 12^e eeuw.

6. ONTGINNINGEN RONDOM LEIDEN

6.1 DE GROTE ONTGINNING

Zo'n duizend jaar geleden zag het landschap er heel anders uit dan tegenwoordig. In plaats van het groene polderlandschap dat grote delen van Zuid-Holland nu kenmerkt, bestond een groot deel van het gebied achter de kust uit een veenwildernis, die zich uitstreckte van Vlaanderen tot Jutland. Veen is een grondsoort die ontstaat door een opstapeling van vergaen plantaardig materiaal, in gebieden waar de afwatering niet voldoende is. In de loop der tijd kunnen deze stapels veen flinke pakketten vormen van enkele meters dik die zelfs in de zomer niet droog genoeg zijn om op te lopen (De Nijs en Beukers 2002, 103). Veen bestaat namelijk voor een zeer groot deel, zo'n 80 %, uit water (De Nijs en Beukers 2002, 104). Hier was geen bewoning mogelijk, men moest hun toevlucht zoeken op de droge gebieden vlak achter de kust, of op stroomruggen langs rivieren. Hoewel het veen niet bewoond werd, werd het wel voor verschillende doeleinden gebruikt. Het verschaftte weilanden voor vee, brandstof en bouw materiaal. Ook kon men op de veengebieden vertrouwen voor voedsel, waaronder vlees, honing en allerlei planten, vruchten en noten (De Nijs en Beukers 2002, 103).

Ongeveer vanaf het jaar 1000, maar op sommige plaatsen ook al eerder, begon men met het ontginnen van de grote veenpakketten. Dit was het begin van de Grote Ontginning die tot ca. 1300 duurde en waarbij grote delen van de wildernis handmatig werden veranderd in weidegronden en akkers (De Nijs en Beukers 2002, 103). Van oorsprong was al het land dat niet in cultuur gebracht was, waaronder dus ook de veenwildernis viel, het bezit van de koning – in dit geval de Duitse keizer. In de loop der tijd hebben allerlei aristocraten, waaronder hertogen, graven en bisschoppen de van oorsprong koninklijke rechten handen gekregen, soms op een onwettige, soms op een wettige manier. Zo werden in het jaar 985 door de Duitse koning Otto III bepaalde rechten op stukken wildernis geschonken aan zowel de bisschop van Utrecht als de graaf van Holland (De Nijs en Beukers 2002, 105).

6.2 BLOKVERKAVELING EN STROKENVERKAVELING

Aanvankelijk gebruikten de boeren de natuurlijke riviertjes die door het veengebied liepen als ontwateringssloten. Door de oppervlakte vrij te maken van begroeiing en de kreken verder uit te graven, ontstonden er kavels die geschikt waren voor landbouw en veeteelt. Deze kavels verschilden in vorm en grootte, doordat men het

onregelmatige patroon van de riviertjes volgde. Deze vroegste ontginningsvorm wordt daarom ook wel onregelmatige blokverkaveling genoemd (Lugt 2012, 107). Rond de tiende eeuw begon men de ontginningen beter te organiseren. Men ging over van de onregelmatige blokverkaveling naar een nieuwe vorm van ontginnen, de strokenverkaveling. Hierbij werden sloten gegraven die evenwijdig aan elkaar liepen en uitmondten in een natuurlijke waterloop of een gegraven dwarswetering die op zijn beurt uitkwam in een waterloop. De standaardbreedte van de percelen tussen de sloten was vastgelegd en bedroeg 30 roeden. Een Rijnlandse roede mat 3.767 meter, wat betekent dat de kavels meestal ongeveer 113 meter breed waren. De lengte was ook gestandaardiseerd en was gelijk aan een 'zes-voorling'. Een voorling was de afstand die men aflegde met de ploeg voor deze om te keren, en mat ongeveer 55 roeden, in totaal dus circa 1250 meter (Lugt 2012, 108/110). Het was niet altijd mogelijk om deze standaardmaten aan te houden, aangezien niet alle omstandigheden altijd ideaal waren. Ook kavels met een zogenaamde 'vrije opstrek' kwamen voor. Van deze ontginningen was de lengte van tevoren niet vastgesteld of later veranderd (De Nijs en Beukers 2002, 105).

Deze ontwikkeling is echter niet door iedereen aangenomen. Bult heeft een onregelmatige blokverkaveling in Delfland gedateerd in de 12^e eeuw, toen het gebied boven de rivier de Lier moest worden herontgonnen na overstromingen. De afwisselende geologische ondergrond was volgens hem de reden waarom men onregelmatige blokverkaveling heeft toegepast. In andere gebieden waar de grond moest worden herontgonnen is echter strokenverkaveling toegepast, terwijl eenzelfde variërende ondergrond daar voorkwam (Dijkstra 2011, 94). Dijkstra is echter van mening dat men bij het herontginnen gebruik heeft gemaakt van de al eerder aanwezig blokverkaveling, die in het landschap nog te zien moet zijn geweest. Ook in het geval van de onregelmatige blokverkavelingen rondom de Oude Rijn kan dit een verklaring zijn. Hier had men immers ook last van overstromingen in de twaalfde eeuw. Ook de datering van de strokenverkaveling met vrije opstrek is onduidelijk. Het is wel gesuggereerd dat deze kavels van vóór de grote veenontginningen moeten dateren, of dat ze tijdens en na de ontginningen zijn herverkaveld om de waterafvoer te verbeteren (Dijkstra 2011, 95).

6.3 DE COÖRDINATIE VAN DE ONTGINNINGEN

De vroegste ontginningen waren meestal het resultaat van boeren die het initiatief in eigen hand namen en het veen in hun omgeving afwaterde om de grond te kunnen

gebruiken voor landbouw of veeteelt. Later werd het veen op een meer gecoördineerde manier ontgonnen. Vaak waren deze door de lokale machthebber (graaf of bisschop) opgedragen en uitgevoerd vanuit domeinen of hoven, gebieden die in handen waren van aristocraten en waarop horigen zich hadden gevestigd. Deze horigen of onvrije boeren moesten voor de heer van het landgoed arbeidsdiensten verrichten en hem allerlei betalingen doen in natura, waarnaast ze ook nog waren overgeleverd aan zijn rechtspraak (De Nijs en Beukers 2002, 105). De aanwezigheid van een domein wil echter niet zeggen dat de ontginningen in die omgeving automatisch zijn gecoördineerd door de domeinheer. Het is ook mogelijk dat de ontginningen aan de bouw van een domein voorafgingen (De Nijs en Beukers 2002, 105). In elk geval is het bekend dat de graven van Holland verschillende domeinen bezaten die door heel Holland verspreid waren en dat zij al vroeg bij de ontginningen betrokken waren. Dat deden zij door concessieverleningen uit te geven aan bepaalde tussenpersonen, de concessiehouders. Deze concessies gaven aan de tussenpersonen toestemming om bepaalde delen van de wildernis uit te geven aan boeren-kolonisten ter ontginning. Deze kolonisten werden hierdoor vrije boeren en het ontgonnen land kwam automatisch in hun eigendom. Zij moesten wel aan de algemene verplichtingen voldoen, zo betaalden zij jaarlijks een bepaald bedrag (een recognitietijns) en erkenden zo het gezag van de graaf. Ook konden ze worden opgeroepen voor de heervvaart en moesten ze een geringe belasting betalen (De Nijs en Beukers 2002, 107). Deze en andere vereisten werden opgetekend in een contract, dat ook wel 'cope' werd genoemd, een woord dat tegenwoordig nog aanwezig is in sommige plaatsnamen, zoals Boskoop of Nieuwkoop (Lugt 2012, 108).

6.4 EIGENDOMMEN VAN DE GRAAF RONDON LEIDEN

Of de ontginningen in de omgeving van Leiden inderdaad door de graaf van Holland gecoördineerd zouden zijn, zou onderzocht kunnen worden door te kijken naar de eigendommen van de graaf in dit gebied. Het is bekend dat de graaf al vroeg macht had in Leiden en omgeving, en dat hij ook meerdere eigendommen had in de regio. Al in de 10^e eeuw bezat de graaf van Holland hoeven in en rondom Leiden in de streek 'circa oras Rheni', ofwel in het Rijnland. Graaf Arnulf en zijn vrouw schonken vóór 993 – het sterfjaar van deze aristocraat – een *mansus* (ofwel hoeve) in Leiden en negen *mansu* in Lopsen, tegenwoordig een deel van Leiden, aan de abdij van Egmond (Blok 1910, 9). Dezelfde abdij kreeg in het jaar 1083 nog een hoeve van oorspronkelijk grafelijk bezit in handen. De graaf gaf in dat jaar ook 50 morgen land

uit aan het geslacht Boshuizen (Van Oerle 1975, 31). Gravin Petronilla schonk in de 12^e eeuw zes *mansi* aan de abdij van Rijnsburg. Ook de abdij van Egmond had in de 12^e eeuw door grafelijke schenking bezit gekregen in Leiden en omstreken (Blok 1910, 9). Het is dus duidelijk dat de graaf veel bezit had in Leiden en het is niet onwaarschijnlijk dat het grondgebied waarop de nederzetting was gebouwd geheel of gedeeltelijk allodiaal bezit was van de graaf (Blok 1910, 10, 21). Zoals hierboven is besproken, kan de aanwezigheid van een domein er op duiden dat de ontginningen in de omgeving daarvan door de heer van het landgoed gecoördineerd zijn. Ook kunnen de uitgaven van verschillende *mansi* in Leiden en omgeving aan de abdijen van Egmond en Rijnsburg te maken hebben met concessieverleningen. Wellicht gaf de graaf van Holland deze stukken land in leen uit met de bedoeling om ontgonnen te worden.

6.5 DE ONTGINNING LEIDEN

Het gebied waarop het grafelijk hof later werd gebouwd, is waarschijnlijk ontgonnen in de elfde of twaalfde eeuw (Lugt 2012, 111). Dit kan men concluderen doordat bij de ontginning Leiden, die het gebied van het grafelijk hof omvat, gebruik is gemaakt van strokenverkaveling. Zoals hierboven is geconstateerd, ging men rond de tiende eeuw over van onregelmatige blokverkaveling naar de strokenverkaveling. Ongetwijfeld zal dat een geleidelijke overgang zijn geweest, maar deze zal geen eeuw hebben geduurd.

Figuur 11: ligging van de ontwateringssloten van de ontginning Leiden (Lugt 2012).

De afwateringssloten die bij deze ontginning zijn gegraven, zijn nog steeds zichtbaar in de huidige plattegrond van Leiden. Dat zijn van oost naar west de Langebrug, de Pieterskerkgracht, de Papengracht, het Rapenburg, de Doelengracht, de Witte Singel en de Trekvlief. Het is echter ook mogelijk dat de twee meest westelijke sloten een onderdeel waren van de ontginning Boshuizen.

De meest oostelijke sloten liepen niet kaarsrecht, – zoals wel gewoonlijk was bij strokenverkaveling – maar waren gebogen. Dit komt omdat de Rijn zich daar stroomopwaarts vertakte in de Oude en de Nieuwe Rijn en daardoor een bocht naar het zuiden maakte waarmee rekening gehouden moest worden. De afwateringssloten waren in het zuiden aangesloten op de Vliet, waarin zij afwaterden. Dit was geen gegraven dwarswetering, maar een natuurlijke veenrivier die door de ontginners is gekanaliseerd. Hoewel de Rijn als natuurlijke waterloop ideaal lijkt om de afwateringssloten op aan te laten sluiten, was dit niet het geval. In de elfde eeuw was de Rijn namelijk nog een getijdenrivier en bevatte brak water, dat via de sloten mogelijk in de ontginning terecht zou kunnen komen. Dit zou natuurlijk niet bevorderlijk zijn voor het ontwikkelen van een landbouwgebied (Lugt 2012, 113). In het noorden werden de afwateringssloten afgesloten door een achtersloot die gevormd werd door een deel van de huidige Langebrug en de Groenhazengracht. Hoewel deze nu afwatert in de Witte Singel, zou dat in het verleden in de Trekvlief zijn geweest. Deze was met een dam afgesloten van de Rijn om te voorkomen dat brak water in de ontginning zou stromen (Lugt 2012, 113/114).

Het feit dat men geen natuurlijke veenriviertjes heeft gebruikt als afwateringssloten duidt er al op dat hier sprake is van strokenverkaveling. Ook de breedte van de percelen tussen de sloten kan daarop wijzen, omdat deze in het geval van een strokenverkaveling ongeveer 30 roeden zouden moeten meten. Hoewel de sloten in de loop der tijd ongetwijfeld aan verandering onderhevig zijn geweest, zijn toch de meeste percelen van de ontginning Leiden circa 30 roeden breed (Lugt 2012, 115/116). Het lijkt dus veilig te concluderen dat men bij de ontginning Leiden gebruik heeft gemaakt van strokenverkaveling. Het lijkt misschien vreemd dat de percelen niet helemaal doorlopen tot aan de Rijn, maar pas op een afstand van zo'n 20 roeden vanaf de Rijn begonnen. Waarschijnlijk heeft dit te maken met boerderijen die op de zuidelijke Rijnsoever stonden en waar rekening mee gehouden moest worden. Dit zou ook de reden kunnen zijn waarom de Langebrug geen rechte afwateringssloot was, maar een bocht naar links maakte. Het is goed mogelijk dat

daar een boerderij stond die een rechte sloot onmogelijk maakte (Lugt 2012, 118). Ook was de aanwezigheid van een oeverwal aan de zuidelijke kant van de Rijn, die aan de rechterzijde van het grafelijk hof een bocht maakte naar het noorden, een reden waarom men geen rechte ontginningsloot kon graven.

De datering van de ontginning Leiden in de elfde eeuw heeft mede te maken met de ontginning Boshuizen, die daarop in het westen aansluit. Het grondgebied van deze ontginning werd, zoals hierboven is gesteld, in 1083 aan het geslacht Boshuizen gegeven door de graaf. Of deze ontginning vóór of na de ontginning Leiden geplaatst moet worden, is lastig te zeggen. Lugt stelt dat de ontginning Leiden ouder moet zijn dan de ontginning Boshuizen, omdat hij hetzelfde slotenpatroon ziet bij beide ontginningen, aangezien de sloten parallel aan elkaar lopen. De afwateringssloten in de ontginning Boshuizen lopen echter rechter en parallel aan elkaar, wat een modernere indruk geeft en waaruit Lugt opmaakt dat Leiden vóór de ontginning Boshuizen was ontgonnen (Lugt 2012, 119).

Figuur 12: de ontginning Boshuizen (Van Oerle 1975).

Het is echter wel vreemd dat de kavels van de ontginning Boshuizen niet lijkt te voldoen aan de standaardmaten die voor strokenverkaveling zijn vastgesteld. Met een breedte van 11 roeden en een lengte van 66 roeden lijkt het formaat af te wijken en zou gedacht kunnen worden aan een ontginning met vrije opstrek. Dit is echter niet het geval. Met een eenvoudige rekensom kan worden geconcludeerd dat de lengte van de ontginning Boshuizen gelijk staat aan een vijfde deel van een zes-voorling, waarvan hierboven is geconstateerd dat het een standaard lengtemaat was. Eén voorling mat immers 55 roeden, waardoor een zes-voorling gelijk staat aan 330 roeden. Door dit aantal te delen door het getal 66 – het aantal roeden in lengte van de ontginning Boshuizen – blijkt dat dit aantal vijf keer in 330 past. De breedte van 11 roeden is ook geen aanwijzing voor een vrije opstrek. De vastgestelde standaardbreedte voor een kavel was immers ongeveer 30 roeden. Gedeeld door drie komt men uit op 10, wat niet ver van 11 af zit.

Van Oerle stelt dat dit patroon oostwaarts doorloopt tot aan de Leidse Vliet, wat volgens hem de grens was met de ontginning Leiden (Van Oerle 1975, 30). Hoewel hierboven is gesteld dat de datering van strokenverkaveling, is het wel zeker dat de ontginning van na 1083 dateert, toen het geslacht Boshuizen het gebied in handen kreeg van de graaf van Holland. Aangezien het kasteel Boshuizen in de twaalfde eeuw bekend is, moet het gebied zeker daarvoor ontgonnen zijn (Van Oerle 1975, 30). Het feit dat men gebruik maakte van vrije opstrek, kan betekenen dat de graaf nog niet veel invloed had op de ontginningen in dit gebied. In dat geval zou de ontginning Leiden na Boshuizen dateren. Hierboven is echter gesteld dat men vrije opstrek ook kan hebben toegepast na een ontginning om de waterafvoer te verbeteren.

In een ander argument van Lugt dat Leiden voor Boshuizen is ontgonnen, stelt hij dat de ontginningen westwaarts vanaf het grafelijk hof georiënteerd moeten zijn geweest. Aangezien de kastelen Boshuizen, Coebel en Ter Wadding topografisch gezien op één lijn liggen met het grafelijk hof van Leiden, moet volgens hem het gebied rondom het grafelijk hof eerst ontgonnen zijn (Lugt 2012, 121). Het gebied waarin het grafelijk hof ligt, lijkt echter qua vorm en grootte een restgebied van omliggende ontginningen te zijn. Mede hierdoor zullen de sloten wellicht wat minder recht zijn geweest, wat het eerder genoemde argument van Lugt onderuit haalt. Ook is het lastig voor te stellen dat men een gebied zou ontginnen om er vervolgens niets te bouwen. Als het gebied van het grafelijk hof echt eerder dan het gebied rondom Boshuizen ontgonnen zou zijn, zou dat in de (late) elfde eeuw

gedateerd moeten worden. Aangezien in hoofdstuk 5 is gesteld dat het grafelijk hof –
blijkens de momenteel bekende vondsten en argumenten – waarschijnlijk rond 1121
is gesticht, is dit onwaarschijnlijk. Dan zou het ontgonnen land twintig jaar
ongebruikt liggen, wat onlogisch is. Het lijkt aannemelijker dat de ontginningen
wellicht bijna tegelijkertijd zijn uitgevoerd of dat de ontginning Leiden na de
ontginning Boshuizen gedateerd moet worden.

7. DE BURCHT VAN LEIDEN.

7.1 HET ONTSTAAN VAN DE BURCHT

De Burcht van Leiden is een mottekasteel, en één van de best bewaarde in Europa. Een mottekasteel is een versterkte vesting op een door mensenhanden opgeworpen heuvel met voornamelijk een militaire functie. Dit type kasteel komt in Europa veel voor en werd voornamelijk gebouwd van de elfde tot in de dertiende eeuw. Net zoals met kloostermoppen geldt dat hoe groter de fortificatie is, hoe ouder de datering. Ook houdt de grote van de burcht verband met de bewoners. De grotere burchten waren vaak bewoond door de hoge adel of landsheren, terwijl de kleinere en lagere burchten minder belangrijke inwoners hadden. De Burcht van Leiden behoort tot een van de grotere en oudere varianten (Janssen et al. 1996, 37/44). De heuvel is niet in één keer opgeworpen, maar is ontstaan door de grond meerdere malen op te hogen. Bij opgravingen in 1996 heeft men de mogelijkheid gehad een blik te werpen op de stratigrafie van de heuvel. De toenmalige stadsarcheoloog Dolmans merkte een natuurlijke ondergrond op van zavel, waarop eerst een pakket van gestapelde plaggen en daar bovenop een 2.5 meter dikke laag blauwgrijze en geelgrijze klei werd aangetroffen. Uit een monster uit de laag zavel blijkt dat het een afzetting van de Rijn moet zijn geweest. Daarin werden namelijk planten- en dierenresten aangetroffen die worden geassocieerd met zoet water. Deze laag is gedateerd in de periode 450 en 200 v. Chr., een periode waarin het gebied veelvuldig last had van overstromingen en de Afzettingen van Duinkerke I ontstonden. De twee lagen boven de zavelondergrond zijn kunstmatig en vormen de eerste ophogingen van de burchtheuvel. De dateringen van deze lagen zijn niet duidelijk, maar wel is bekend dat men ze moet hebben aangebracht vóór een tweede golf van overstromingen die Leiden en omgeving trof tussen de jaren 880 en 1200 n. Chr. (Afzettingen van Duinkerke III). Er zijn op de Burcht namelijk geen sporen gevonden van deze afgezette kleilagen. De heuvel bestond in die tijd dus al (Van den Ende *et al.* 2007, 28). Archeologisch onderzoek dat in 1968 is uitgevoerd door J.G.N. Renaud van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. G.P. Rodenburg heeft een profieltekening opgeleverd waarop een walvormig lichaam te zien is aan de voet van de heuvel. Deze is bij de opgraving in 1996 ook teruggevonden, maar daarbij foutief geïnterpreteerd als een ophoging van de heuvel. Het is bekend dat de hoogte van de wal in 1996 2.5 meter bedroeg en dat de wal omringd werd door een gracht. In het boek 'Dwars door de stad' is dit walvormige lichaam gedefinieerd als een ringwalburg, hoewel dan een zeer kleine, met een van slechts 65 meter (Van den

Ende *et al.* 2007, 28/29). Bult heeft in een boekbespreking over dit boek echter geconstateerd dat de motte in zijn beginfase onmogelijk een ringwalburcht geweest kan zijn. Hij heeft hier meerdere argumenten voor. Ten eerste is de diameter van de heuvel veel te klein om een functie als ringwalburcht mogelijk te maken. De kleinst bekende ringwalburcht – gesitueerd in Souburg – heeft alsnog een diameter van 144 meter, wat meer dan twee keer de diameter van de heuvel in Leiden is. Ook zijn er bij Leiden geen sporen gevonden van een houten palissade aan de buitenkant van de wal, terwijl deze wel bij de overige bekende ringwalburchten voorkwam. Bovendien kan worden beargumenteerd dat de functies van een ringwalburcht en een motte erg uiteen lopen. Een ringwalburcht was een vluchtheuvel, bedoeld als bescherming tegen overstromingen of aanvallen, terwijl een motte een feodaal kasteel was met een militaire functie. Het laatste argument stelt dat een ringwalburcht in Leiden helemaal niet nodig was, aangezien een paar kilometer ten westen in Rijnsburg al een andere ringwalburcht bestond met een diameter van ongeveer 200 meter. Het walvormige lichaam dat gezien werd als een deel van de ringwalburcht, heeft waarschijnlijk dienst gedaan als versteviging van de heuvel om ervoor te zorgen dat de opgeworpen aarde stevig op zijn plaats bleef.

Na verloop van tijd heeft men de heuvel in fasen verder opgehoogd tot deze 9 meter boven het maaiveld uitstak. Niet alle fasen kunnen gedateerd worden, maar van twee ervan is wel bekend wanneer ze ongeveer zijn opgeworpen. Een balk die in een van de onderste lagen is gevonden kwam uit de tijdsspanne tussen 896 en 970 n. Chr. Ander houtmateriaal dat in de bovenste laag is aangetroffen en mogelijk tot een palissade heeft behoord, kon gedateerd worden tussen 980 en 1016. Men was mogelijk dus al in de 10^e eeuw actief op de burchtheuvel. Dit kan ook geconcludeerd worden uit bewoningslagen die zijn aangetroffen tussen de verschillende ophogingen en dit maakt de Burcht van Leiden een van de oudste mottekastelen in Nederland (Van den Ende *et al.* 2007, 29). Uit de vondst van een dubbele woonlaag en vuurpotten, 2,5 meter onder het huidige oppervlak van het burchtplateau, blijkt dat men ook rond het jaar 1100 actief was op de burchtheuvel. Ook zijn er sporen van paalpunten gevonden, hetgeen waarschijnlijk betekent dat de heuvel werd beschermd door een bescheiden palissade (Van Oerle 1975, 37).

Rond het midden van de twaalfde eeuw verhoogde men de heuvel voor de laatste keer tot deze het huidige niveau bereikte. Op dit moment werd ook een dunne tufstenen ringmuur opgetrokken. De huidige ringmuur met kantelen, schietgaten en

een op bogen steunende weergang, is pas later gebouwd. Hierbij is de oudere tufstenen ringmuur ingepakt met bakstenen van het formaat 31-33 x 15-16 x 9-10. Door het feit dat kloostermoppen pas vanaf het begin van de dertiende eeuw in Nederland werden geherintroduceerd en het hier een groot formaat betreft, ligt de datering van de bakstenen ringmuur rond het jaar 1200 voor de hand (Van den Ende *et al.* 2007, 17). Dit strookt ook met het feit dat de Burcht tijdens de Loonse Oorlog in 1203 en 1204 waarschijnlijk beschadigd is geraakt en daarna door de graaf moest worden gerepareerd.

7.2 DE TOEGANG EN VOORBURCHT

De oorspronkelijke toegangspoort tot de motte bevond zich aan de westkant, waar in die tijd een brug over de Rijn het Waardeiland met de nederzetting Leiden verbond. Dit zou logischerwijs ook de kant zijn waar een voorhof verwacht mag worden. Normaal gesproken heeft een mottekasteel een voorhof, waarop allerlei bijgebouwen gesitueerd waren die niet binnen de ringmuur pasten, zoals woongebouwen en werkplaatsen. De Engelse term voor een mottekasteel is dan ook *motte-and-baily castle*, waarbij met *baily* de voorhof bedoeld wordt. Onderzoek rondom de Leidse Burcht heeft echter geen sporen opgeleverd van een voorhof, hoewel er doelbewust naar gezocht is (Van der Vlist 2001, 17/18). Mogelijkerwijs heeft de Leidse Burcht nooit een voorhof gehad. Hoewel dit vaak gezien wordt als een kenmerk van een mottekasteel, zijn er in Nederland meerdere gevallen bekend waarbij een motte geen voorhof had. Een andere mogelijkheid is dat er op de verkeerde plek gezocht is. Hoewel het land ten westen van de motte de meest logische plek voor een voorhof zou zijn, moet er niet uitgesloten worden dat deze wellicht aan een andere kant lag. De enige andere mogelijkheid zou dan het oosten zijn, waar een gracht het burchtterrein van de rest van het Waardeiland afsluit. Op de plaats van het huidige Herenlogement, dat aan de voet van de Burcht staat, heeft men zonder succes naar sporen gezocht. Het zou echter kunnen dat de voorhof meer naar het oosten lag. Aangezien de gracht die de Burcht omsloot in die tijd veel breder was de latere Burchtgracht (nu het Van der Sterrepad), is deze theorie zeer plausibel. Helaas is dat gebied nu volgebouwd met woningen, wat archeologisch onderzoek onmogelijk maakt. We zullen wellicht nooit weten of de Burcht van Leiden wel of niet een voorhof had (Van der Vlist 2001, 17/18).

7.3 TWISTPUNT VAN DE GRAAF VAN HOLLAND EN DE BISSCHOP VAN UTRECHT

De Burcht als militair steunpunt met een stenen ringmuur is waarschijnlijk gebouwd door Dirk VI, die graaf van Holland was rond het midden van de twaalfde eeuw (Van Oerle 1975, 37). De Burcht was echter niet altijd in grafelijke handen. Het Burchtterrein was rond het jaar 1000 in handen van de bisschop van Utrecht, een representant van de Duitse koning en een machtig man. De bisschop had als taak om de rust en veiligheid van het gebied te handhaven, en liet daarom op strategische plaatsen burchten bouwen. Ook het waardeiland was een strategische plaats bij de samenvloeiing van de Oude en Nieuwe Rijn en bovendien belangrijk omdat de Rijn naar Utrecht leidde. Deze aanwijzingen kunnen erop duiden dat de voormalige burcht met houten bebouwing door de bisschop van Utrecht gebouwd is. Hij was de machtigste man in het gebied, andere lokale heren waren in die tijd niet in staat een dergelijke vesting op te werpen (Van den Ende *et al.* 2007, 20).

Niet lang na de bouw kwam de Burcht echter in handen van de graaf van Holland. Dit kan geconcludeerd worden uit het feit dat de graaf het recht van muntslag uitoefende in de Burcht, wat in hoofdstuk 5 besproken is. De Burcht bleef echter niet lang in grafelijke handen, aangezien in 1064 de bisschop van Utrecht het er weer voor het zeggen had. Dit blijkt uit het feit dat de roomskoning het gebied Rijnland in 1064 toewees aan de bisschop van Utrecht. De graaf gaf echter niet op en wist rond het jaar 1100 de Burcht definitief in zijn bezit te krijgen toen de bisschop van Utrecht het gebied rond de Rijn in leen uitgaf aan de graaf van Holland (Van Oerle 1975, 36/37).

7.4 DE BURGGRAAF

De graaf van Holland was niet de enige die toen macht had in Leiden en de Burcht. Hij deelde zijn gezag met een burggraaf die de functie van grafelijk ambtenaar had (Van Oerle 1975, 37). Er is enige discussie geweest of dit ambt oorspronkelijk door de bisschop van Utrecht of door de graaf van Holland in het leven was geroepen. Het enige argument dat volgens sommigen zou aanduiden dat de burggraaf een leenman van de bisschop van Utrecht was, is dat in 1108 zowel de graaf als de burggraaf, ene Adelwinus de Ledene, getuige waren bij een bisschoppelijke oorkonde. Volgens enkelen zou dit inhouden dat Adelwinus de Ledene afhankelijk was van de bisschop en dus – net als de graaf zelf – een leenman van hem was. Eerder is echter vastgesteld dat de Burcht van Leiden en daarmee uiteindelijk ook het

burggravenschap rond het jaar 1100 weer in grafelijke handen kwam. Dan is het onmogelijk dat de burggraaf in 1108 een leenman van de bisschop was. Bovendien zou de bisschop het ambt van burggraaf in een zeer korte periode moeten hebben opgesteld, namelijk in de periode tussen 1064 en 1100, toen de Burcht van Leiden in bisschoppelijke handen was. Deze argumenten maken het onwaarschijnlijk dat de burggraaf door de bisschop in het leven is geroepen (Van der Vlist 2001, 31). Het is dus duidelijk dat de burggraaf vanaf het begin een leenman van de graaf was en dat dit ambt waarschijnlijk is voortgekomen uit het ambt van kastelein of burchtvoogd dat al in Rinasburg (Rijnsburg) bekend was. De burcht in Rinasburg werd in 1047 verwoest en Leiden nam de rol van grafelijke sterkte over. Het ambt van kastelein is daar langzamerhand uitgegroeid tot burggraaf (Dijkstra 2011, 302).

De burggraaf was een leenman van de graaf en had een leidende en inspecterende functie, waarnaast hij ook militair bevelhebber was (Van Oerle 1975, 50/51; Van der Vlist 2001, 31). Hij bezat ook rechten in Leiden, waaronder het recht om de schout en de schepenen te benoemen. Hij had recht op een deel van de inkomsten die met de verkoop van gruit en later hop waren verkregen (Van Maanen en Marsilje 2002, 67/68). Ook bezat hij de marktrechten, de markttoel op de jaarmarkt, de Waag, en de ellenmaat en botermaat. Sommige van deze rechten behoorden niet oorspronkelijk toe aan de burggraaf, maar zijn door hem waarschijnlijk van de graaf afgenomen of door de graaf aan hem verleend (Van Oerle 1975, 50/51). Het feit dat de burggraaf machthebber was in de Burcht, wil niet zeggen dat hij daar ook woonde. De Burcht zelf was namelijk veel te klein om een woning te hebben gehad. Wel is bekend dat er een toren binnen de ringmuur heeft gestaan, maar deze was niet groot genoeg om als woonhuis gefungeerd te hebben (Van den Ende *et al.* 2007, 17). Het is dus de vraag waar deze adellijke heer woonde. Er is geopperd dat hij wellicht een woning had op de voorburcht, maar aangezien nog onbekend is waar – als er al een voorburcht is geweest – deze gelegen was, kan dat niet met zekerheid gezegd worden. Ook heeft men als mogelijkheid gesteld dat de burggraaf huize Lokhorst bewoonde, de woning van de graaf als deze in Leiden resideerde (Van Oerle 1975, 39/40). Waar de burggraaf dan voor het jaar 1200 – toen het grafelijk hof werd gebouwd – heeft gewoond, is onduidelijk. Wel is bekend dat hij vanaf het jaar 1320 in kasteel 't Zand in Katwijk woonde, en later op het landgoed Podikenpoel (Paddenpoel) bij Oegstgeest. Van daaruit kon hij prima het overzicht houden over al zijn bezittingen in Leiden en omstreken en de rust bewaren (Van der Vlist 2001, 54).

Leiden bleef burggraven houden tot in de 15^e eeuw, toen de stad de burggrafelijke rechten afkocht (Van Oerle 1975, 50/51).

8. CONCLUSIE

Door de drie verschillende hypothesen te bekijken, kan hopelijk tot een conclusie worden gekomen. De eerste hypothese stelt dat er een mogelijkheid is dat er, voorafgaand aan de bouw van het grafelijk hof al een grafelijk eigendom was op die plaats, bijvoorbeeld een boerderij of hoeve. In de tweede hypothese werd geopperd dat het grafelijk hof wellicht in een leeg gebied was gesticht. In dit geval zouden de ontginningen in de omgeving door de graaf gecoördineerd moeten zijn. De laatste theorie houdt in dat er misschien een voorganger van het grafelijk hof was op een andere plek in de stad. Dit zou eventueel de Burcht kunnen zijn geweest.

Om de eerste hypothese te kunnen beantwoorden, is gekeken naar de vroegste bewoning van Leiden en de datering van het grafelijk hof. Hieruit is gebleken dat – hoewel er veel controverse over bestaat – het hof waarschijnlijk al bestond in 1121, toen de voorganger van de huidige Pieterskerk werd gewijd. Ook is het bekend dat de graaf al in de 10^e eeuw stukken land rondom de Rijn bezat, waaronder waarschijnlijk ook het gebied waarop het grafelijk hof is gebouwd. Om de eerste hypothese te kunnen beantwoorden, moet uitgezocht worden of er vondsten zijn op het gebied van het grafelijk hof die van vóór de stichting dateren. Hoewel de datering hiervan controversieel blijft, lijken de meest aanwijzingen te duiden op een stichting voor of rond 1121, het jaar van inwijding van de grafelijke kapel. Bij een opgraving op het Pieterskerkhof is (volgens de dagrapporten) aardewerk gevonden dat grofweg gedateerd kan worden in de periode 1100-1200. Dit aardewerk was in het provinciaal archeologisch depot in Alphen aan den Rijn echter niet te vinden, waardoor nader onderzoek uitgesloten is. Vooralsnog lijken de vondsten, gezien de datering, afkomstig te zijn van het grafelijk hof en niet van een eventuele voorganger. Andere – oudere – vondsten uit het gebied zijn niet bekend, waardoor deze hypothese afvalt.

Ook de derde theorie kan geen antwoord leveren op de hoofdvraag. De Burcht dateert uit de Karolingische tijd en stamt in zijn huidige vorm uit het midden van de 12^e eeuw. Zowel de graaf van Holland als de bisschop van Utrecht claimden de Burcht als hun eigendom. Hierdoor is deze meerdere keren van eigenaar gewisseld. Rond het jaar 1100 kreeg de graaf van Holland de Burcht definitief in handen. Qua tijd zou het dus mogelijk zijn dat de Burcht inderdaad als voorganger van het

grafelijk hof fungeerde. Toch wijzen andere argumenten erop dat dit niet mogelijk was. De Burcht zelf was wel uitgerust met een toren, maar deze was te klein om als woning te fungeren. Mogelijkerwijs woonde de heer van de Burcht in de voorburcht, maar aangezien deze (nog) niet is teruggevonden, is dat niet met zekerheid te zeggen. Bovendien was de graaf zelf geen heer van de Burcht. Die taak viel onder de verantwoordelijkheid van de burggraaf. Dit ambt was door de graaf gecreëerd zodat iemand – in zijn afwezigheid – een oogje in het zeil kon houden. Het feit dat een burggraaf van Leiden voor het eerst wordt genoemd in 1108, maakt het onmogelijk dat de Burcht een voorganger was van het grafelijk hof uit 1121. De burggraaf had de heuvel immers in bezit in de tijden voor de stichting van het hof.

De tweede hypothese lijkt wel met argumenten te worden bevestigd. Om op deze vraag een antwoord te leveren, is gekeken naar de ontginning in de omgeving van het grafelijk hof en de mogelijke datering daarvan. Hieruit is gebleken dat het gebied waarop het grafelijk hof gesitueerd is, waarschijnlijk ontgonnen is aan het einde van de 11^e of het begin van de 12^e eeuw. Dit gebied behoorde aan hem toe en was – zoals ook de eerste hypothese heeft uitgewezen – waarschijnlijk onbebouwd toen de graaf daar zijn hof liet bouwen. Aangezien ook over de datering van de verschillende soorten ontginningen veel onduidelijkheid is, is het niet makkelijk om aan een antwoord te komen. Wel lijkt het erop dat de graaf zich in zekere zin bemoeid heeft met de ontginningen rondom Leiden. Het gebied van de ontginning Boshuizen is door de graaf aan die familie geschonken. Aangezien het hofstelsel in Holland echter nooit erg belangrijk is geweest, is het waarschijnlijker dat de meeste ontginningen door boeren zelf zijn gecoördineerd en uitgevoerd. Bovendien vestigde de graaf zich pas in de 12^e eeuw in het gebied, terwijl de Grote Ontginning al vanaf de 10^e eeuw aan de gang was.

Uit deze argumenten blijkt dat geen van de drie hypothesen volledig ondersteund wordt. De meest waarschijnlijke lijkt de tweede te zijn. Hoewel de graaf zich niet intensief bezig heeft gehouden met het coördineren van de ontginningen in de omgeving, is het wel waarschijnlijk dat hij zijn hof stichtte in een leeg, onbebouwd en onontgonnen gebied. Dit gebied was oorspronkelijk allodiaal bezit van de graaf. Het is mogelijk dat de aanwezigheid van de Burcht hem ertoe heeft gebracht om in Leiden een van zijn hoven te bouwen en dat hij deze zag als een statussymbool en een blijk van zijn macht. Deze kan echter niet hebben gefungeerd als een voorganger

van het grafelijk hof. Het beste antwoord op de hoofdvraag wordt dus gegeven door middel van de tweede hypothese.

SAMENVATTING

Rond 1200 stond in Leiden een hof van de graaf – een gebouwencomplex waar hij zich van tijd tot tijd ophield terwijl hij rondreisde door zijn gebied. Ook in andere steden in het graafschap Holland had hij hoven. Het is van Leiden echter niet duidelijk waarom hij zich daar vestigde. Met de hulp van drie hypothesen zal worden geprobeerd een antwoord te krijgen op de hoofdvraag.

Het hof werd waarschijnlijk gesticht in of voor 1121, toen de voorloper van de huidige Pieterskerk als grafelijke kapel werd ingewijd. In die tijd was Leiden nog geen belangrijke nederzetting. Het bestond slechts uit wat boerderijen op de zuidelijke oever van de Rijn en hoorde bij het ambacht Zoeterwoude. Pas in het midden van de 12^e eeuw werd Leiden onderscheiden van Leiderdorp. Het gebied van het grafelijke hof was al vroeg in grafelijke handen, maar werd pas ontgonnen aan het einde van de 11^e of het begin van de 12^e eeuw. Dit was nodig omdat de ondergrond van het gebied voornamelijk bestond uit veen en zeeklei en dus een slechte natuurlijke afwatering had. Een deel van het grafelijk hof – voornamelijk het Gravensteen – is wel op zand gebouwd, hoewel dit in de rest van de omgeving niet aan de oppervlakte voorkomt. Waarschijnlijk is dit een oude afzetting van de Rijn geweest.

De ontginningen in de omgeving werden op twee manieren uitgevoerd, ofwel door middel van onregelmatige blokverkaveling of door regelmatige strokenverkaveling. Over het algemeen dateert de eerste vóór de tweede. De ontginningen werden in het begin door zelfstandige boeren uitgevoerd door middel van het cope-systeem, maar in de omgeving van domeinen van de graaf was hij vaak de coördinator.

In de tijd dat het grafelijk hof werd gesticht, stond er ook een andere vesting in Leiden. Op de westelijke punt van het Waardeiland stond de Burcht, een mottekasteel dat in de 10^e eeuw was gebouwd en zeker vanaf 1108 in handen was van de burggraaf, een grafelijke ambtenaar.

De verkregen informatie heeft ertoe geleid dat de tweede hypothese het meest waarschijnlijk is. Deze houdt in dat de graaf zijn hof in een leeg gebied heeft gesticht en zich bezig heeft gehouden met de ontginningen in de omgeving.

BIBLIOGRAFIE

- Bavel, B.J.P., van, 2010. *Manors and markets: economy and society in the Low Countries, 500-1600*. Oxford: Oxford University Press.
- Berendsen, H.J.A., 2004. *De vorming van het land: inleiding in de geologie en de geomorfologie*. Assen: Van Gorcum.
- Bult, E.J., 2008. Boekbesprekingen. *Holland, historisch tijdschrift* 1, 55-76.
- Bult, E.J., 2012. *Syllabus Middeleeuws en Postmiddeleeuws Aardewerk*.
- Blok, P.J., 1910. *Geschiedenis eener Hollandsche stad: eene Hollandsche stad in de Middeleeuwen*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Blockmans, W. en P. Hoppenbrouwers, 2004. *Eeuwen des Onderscheids: een geschiedenis van middeleeuws Europa*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Brandenburgh, C., 2006. Archeologische kroniek Zuid-Holland 2005: Leiden Haagwegterrein. *Holland, Archeologische Kroniek* 38, 86.
- De Bruin, J., 2009. Oegstgeest Nieuw Rhijngeest. *Archeologische kroniek Zuid-Holland* 41, 35/36.
- Den Hartog, E., J. Veerman, E. Grasman en D.J. de Vries (red), 2011. *De Pieterskerk in Leiden*. Zwolle: WBooks BV.
- De Nijs, T. en E. Beukers (red), 2002. *Geschiedenis van Holland; deel 1: tot 1572*. Hilversum: Verloren BV.
- Dijkhof, E.C., 2005. *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. Deel 5: 1291 tot 1299*. Den Haag: Instituut voor Nederlandse geschiedenis; Assen: Van Gorcum.
- Dijkstra, M.F.P., 2011. *Rondom de mondingen van Rijn & Maas: Landschap en bewoning tussen de 3^e en 9^e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek*. Leiden: Sidestone Press.

- Ende, H., R.M.R., van den, van Oosten, E.D. Orsel en M.F. Roscher, 2007. *Dwars door de stad: archeologische en bouwhistorische ontdekkingen in Leiden*. Leiden: Primavera Pers in samenwerking met de Dienst Bouwen en Wonen van de Gemeente Leiden.
- Hallewas, D.P., 1982a. Archeologische kroniek van Holland over 1981: II Zuid-Holland. *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 14, 269-286.
- Hallewas, D.P., 1982b. Een gat in de Breestraat te Leiden. *Bodemonderzoek in Leiden: jaarverslag 1981* 4, 23-45.
- Hallewas, D.P., 1983. Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1982. *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 15, 253-287.
- Heeringen, R.M, van, 1996. Archeologische kroniek van Holland over 1995: II Zuid-Holland. *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 28, 340-387.
- Janssen, H.L., J.M.M. Kylstra-Wielinga en B. Olde Meierink (red), 1996. *1000 jaar kastelen in Nederland: functie en vorm door de eeuwen heen*. Utrecht: Stichting Matrijs.
- Koch, A.C.F., 1970. *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. Deel 1: eind van de 7^e eeuw tot 1222*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Kruisheer, J.G., 1986. *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. Deel 2: 1222 tot 1256*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Kruisheer, J., 1990. Het ontstaan van de oudste Leidse stadsrechoorkonden (waarschijnlijk einde twaalfde eeuw – 1266), in Berns, J.B., P.A. Henderikx, P.H.D. Leupen, E.N. Palmboom en R. Rentenaar (red), 1990. *Feestbundel aangeboden aan prof. dr. D.P. Blok ter gelegenheid van zijn 65^e verjaardag en zijn afscheid als hoogleraar in de nederzettingsgeschiedenis in verband met de plaatsnaamkunde aan de Universiteit van Amsterdam*. Hilversum: Verloren, 182-203.
- Kruisheer, J.G., 1992. *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. Deel 3: 1256 tot 1278*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Kruisheer, J.G., 1997. *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. Deel 4, 1278 tot 1291*. Assen: Van Gorcum.
- Lugt, F., 2012. *Het ontstaan van Leiden: over de burggraaf, de ontginning, de opwas, het stadsrecht*. Leiden: Primavera Pers.

- Maanen, R.C.J., van, en J.W. Marsilje (red), 2002. *Leiden: de geschiedenis van een Hollandse stad; Deel 1: Leiden tot 1574*. Leiden: Stichting Geschiedschrijving.
- Mostert, M., in druk. *De graaf van Holland, het grafelijk hof en de hoven van de graaf (tot het einde van de dertiende eeuw)*.
- Oerle, H.A., van, 1975. *Leiden binnen en buiten de stadsvesten: de geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de gouden eeuw*. Leiden: Brill.
- Orsel, E., 2011. Stenen van de graaf. Vroege baksteen in Leiden en Rijnsburg. Rondom de stad. Gemeentelijke archeologie in... Leiden. *Westerheem* 04/2011, 184-192.
- Proos, R., 2001. Archeologische kroniek Zuid-Holland 2000. *Holland, Archeologische Kroniek* 33, 71-129.
- Proos, R., 2002. Archeologische kroniek Zuid-Holland 2001. *Holland, Archeologische Kroniek* 34, 53-119.
- Rutte, R. en H. van Engen (red), 2005. *Stadswording in de Nederlanden: op zoek naar overzicht*. Hilversum: Verloren BV.
- Sarfatij, H., 1977. Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1976. *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 9, 245-267.
- Sarfatij, H., 1979. Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1978. *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 11, 313-339.
- Smit, J.G., 1991. De graven van Holland en Zeeland op reis: het grafelijk itinerarium van het begin van de veertiende eeuw tot 1425, in D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke en F.W.N. Hugenholtz (red), *Holland in wording: de ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw*, Hilversum: Verloren, 91-124.
- TeBrake, W.H., 1985. *Medieval Frontier: culture and ecology in Rijnland*. College Station: Texas A&M University Press.

- Verhoeven, A.A.A., 1998. *Middeleeuws gebruiksaardewerk in Nederland (8^e tot 13^e eeuw): Amsterdam Archaeological Studies*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Versprille, A.J. (red), 1979. *Leiderdorp aan jaagpad en snelweg: 1200 jaar wonen*. Leiderdorp: Stichting 1200 jaar Leiderdorp: Alphen aan den Rijn: Canaletto.
- Vlist, E., van der, 2001. *De burcht van Leiden*. Leiden: Primavera pers.
- Wallenburg, C., van, 1966. *De bodem van Zuid-Holland, toelichting bij blad 6 van de Bodemkaart van Nederland, schaal 1:200.000*. Wageningen: Stichting voor bodemkartering.
- Weterings, E.J., en E. van der Vlist, 1996. *Negen eeuwen markt in Leiden*. Leiden: Stichting Marktpromotie Leiden.

LIJST VAN BEZOCHTE SITES:

- <http://erfgoed.leiden.nl/organisatie/nieuwsarchief/news-single/artikel/vroegmiddeleeuwse-sporen-gevonden-bij-archeologisch-onderzoek-boshuizerkerade/3216/> (bezocht op 13-06-2013).
- <http://nl.wikipedia.org/wiki/Leiden> (bezocht op 01-05-2013).

LIJST VAN FIGUREN

Figuur 1: ligging en vlag van Leiden (http://nl.wikipedia.org/wiki/Leiden)	4
Figuur 2: ligging en grootte van het grafelijk hof (naar Lugt 2012)	12
Figuur 3: ligging van het grafelijk hof en de voorstedelijke nederzetting (naar Van Oerle 1975)	13
Figuur 4: reisroutes van de graven van Holland, Zeeland en Henegouwen van de veertiende eeuw tot 1425 (naar Smit 1991)	14
Figuur 5: verticale doorsnede van het Gravensteen (naar Van Oerle 1975)	15
Figuur 6: paleografie van de Vroege Middeleeuwen (800 AD) (naar Berendsen 2004)	19
Figuur 7: Merovingische nederzettingen rondom de Rijn en Maas (naar Dijkstra 2011)	22
Figuur 8: Karolingische nederzettingen rondom de Rijn en Maas (naar Dijkstra 2011)	23
Figuur 9: vondstmeldingen in Leiden van de Merovingische periode tot ongeveer 1200 (zie bijlage 1 voor details) (eigen creatie)	23
Figuur 10: ligging van de drie Leithons zoals Van Oerle die in gedachten had (naar Van Oerle 1975)	24
Figuur 11: ligging van de ontwateringssloten van de ontginning Leiden (naar Lugt 2012)	34
Figuur 12: de ontginning Boshuizen (naar Van Oerle 1975)	36

BIJLAGE 1

Legenda van figuur 8

1. Cruquiuslaan: vondsten uit de Romeinse tijd en de 12^e eeuw: pingsdorf-, paffrath- en andenne-aardewerk (Sarfatij 1979, 315/316).
2. Breestraat ter hoogte van het stadhuis: ophogingspakket van klei, mest en huisvuil uit tweede helft 12^e en eerste helft 13^e eeuw (Hallewas 1982a, 278-280).
3. Kleine Cronesteinse of Knotterpolder, verschillende vindplaatsen: Romeins aardewerk, laat-Middeleeuws aardewerk, op sommige plaatsen wat Merovingisch en Karolingisch materiaal (Hallewas 1983, 265).
4. Roomburgerpolder: zowel Romeinse als vroeg-Middeleeuwse vondsten: Merovingisch en Karolingisch aardewerk daterend van 7^e tot 9^e eeuw (Van Heeringen 1996, 350-352).
5. Pieterskerkhof: pingsdorf, andenne en paffrath aardewerk uit ophogingslaag onder muurwerk uit 13^e eeuw. Lijkt op dezelfde ophogingslaag als die van de Breestraat (Van Heeringen 1996, 376/377).
6. Sportterrein Pomona aan de Wassenaarseweg: vondsten uit de Romeinse tijd en de Middeleeuwen (8^e tot 12^e eeuw): huisplattegronden, waterput en aardewerk (Proos 2001, 97-99).
7. Begraafplaats Rhijnhof en volkstuinencomplex Veldheim: kogelpotaardewerk (Proos 2002, 92).
8. Haagwegterrein: Middeleeuws kogelpotaardewerk in de zuidelijke vindplaats (Brandenburgh 2006, 86).
9. Burcht van Leiden (Van der Vlist 2001, 17/18)
10. Zuidoosthoek van Breestraat/Kakelaarssteeg: een pakket ophogingslagen van 2-3 m dikte: in en onder de onderste laag is Andenne- en kogelpot-materiaal gevonden, gedateerd in de 1^{2e} of 1^{3e} eeuw (Sarfatij 1977, 264).
11. Boshuizerkade: onder andere vondsten uit de Romeinse en Merovingische periodes
(<http://erfgoed.leiden.nl/organisatie/nieuwsarchief/news-single/artikel/vroegmiddeleeuwse-sporen-gevonden-bij-archeologisch-onderzoek-boshuizerkade/3216/>).